

calënder
laadin
i 9 + 76

calënder
ladin
i 9 + 76

*dè fora da Ert pur i Ladins
dla Val d'Badia y Marô*

P. Ujöp Freinademetz

1976

L'ann 1976 è n ann cun 366 dis. L'aisciöda mët man ai 20 de merz, l'istè ai 21 de yügn, l'altonn ai 22 de setember y l'invèr ai 21 de dezember.

Festes de prezet: Nanü, s. Guanìa, s. Ujöp, l'Assënza, les Antlês, s. Pire y s. Paul, s. Maria dal ciüf, Gnissant, L'Immacolata y Nadé, spo sanbëgn dötes le doménies dl' ann.

Festes nazionales tl'Italia: dè dla Liberaziun (25.4), dè dl laur (1.5), dè dla Fondazion dla Republica (2.6.), dè dla Vittoria 1918 (4.11.), Pat-ti Lateranensi (11.2.).

1976 vegnl udü da la tera ai 29 d'auri in pert certl de scüreza dl sorëdl y ai 13 de mà n pert de scüreza de lüna.

Iener - Jenè

1	JÖBIA	S	Nanü, s. Maria
2	Vëindres	M	Basilio y Gregorio, Adelhaid
3	Sabeda	f	Genovefa, Daniel
4	DOMËNIA	F	Angelica, Benedetta
5	Lünesc	f	Telesfor, Emilia
6	MERTESC	S	TREI RESC, S. GUANIA
7	Mercui	f	Valentin, Raimund
8	Jöbia	f	Severino, Erhard
9	Vëindres	f	Fortunat, Alexia
10	Sabeda	f	Agato, Aldo
11	DOMËNIA	F	Batejimo dl Signur, Werner
12	Lünesc	f	Ernst
13	Mertesc	f	Ilario, Veronica
14	Mercui	f	Felix, Engelmar
15	Jöbia	M	Romedio, Paul
16	Vëindres	f	Gottfried, Tizian
17	Sabeda	M	s. Antone abate, Leonilla
18	DOMËNIA	F	2a dl'an, Prisca
19	Lünesc	f	Marta, Mario, Pia
20	Mertesc	M	s. Bostian y Fabian
21	Mercui	M	Agnes, Meinrad
22	Jöbia	f	Vinzenz, Teodolinda, Irene
23	Vëindres	f	Emerenz, Heinrich Seuse
24	Sabeda	M	Franz Sales, Bertram
25	DOMËNIA	F	3a dl'an, Conversiun de s. Paul
26	Lünesc	f	Paula, Rosvita
27	Mertesc	M	Angela Merici, Jan
28	Mercui	M	Ojöp Frenademetz, Tomesc, Manfred
29	Jöbia	f	Valerio
30	Vëindres	f	Martina, Adelgunde
31	Sabeda	M	Giovanni Bosco, Ludovica, Emma

P. U. FREINADEMETZ
(Tla ciasa paterna da Oies)

Sepl, l'quarto de tredësc fredësc y sorûs de süa familia numeroja, é nasciù ai 15 d'aurì 1852. Sü geniturs, Janmati y Annamaria Algran de Sovalgiarëi, é jënt da paur dër ala buna y ai tirâ sö n tlap de mituns cun gran scerieté y timur de Di. An luvâ pa da doman adora, dales cinch, y d'isté ciamó denant. Can ch'an luvâ y gnê da üsc de stüa ite, vignun se tulô l'ega santa y dijô: "Side laldé Gejù Crist", spo dijôns düc deburiada y injendlà i paternostri dala duman sot ai ödli dla uma. Dan y dô l'mangé messâ pa düc ester pro mësa y dì bel adüm les oraziuns prescrites, scenó dël pa ca na slomenada. Da sëra dô céna gnêl pa dagnara dit la corona y nia tan cürta, vê! L'Sepl stê injendlé dlungia l'pere dan la s.Maria sön parëi y sciöche al stê pa sciöde, bel chit y zénza se lascé jö sön banch.

Möli ne pudôns pa ester cun la spëisa; i n'en nia jënt dal möt. Da misdë mefo dagnara bales o pulëinta smalzada cun nida laprò, da sëra dagnara panicia o papaciò da lat cun bucuns de püces sëcés. Les sabedes ciafân cajencì cun püch smalz y pavé o zigher suraia. Mâ les festes pudôn se paré la gola cun tutres o val d'aresti.

Can che Sepl â sis agn, piäl jö a scola a s.Linert. Sanbëgn ch'al messâ luvé adora pur ruvé a dërt' ora a mëssa, olà che al lasciâ aldi bel da pice süa uj tlera y ligherzi-

na nanter düc i scolari. L'Sepl, mësun propi dì, é dagnara nanter i prüms dla scola y al portâ vigni ota dër de beles notes a ciasa. Al è dër sciché, a desfarënzia de düc i atri fredësc. N so compagn de scola, che é dlungia senté te proca pur cater agn alalungia, dij: "Gonót l'damâi de me daidé a scri dërt, a li, gonót me dijôle it, al savô dagnara düt. Mo na ota ne savôl da respogn, al gnê vervös y iö purvâ de i dì it tles orëdles da plan. Mo l'maester m'à abiné y m'à dé da les orëdles ia.

Sepl da Oies fajô gian vic y damaçt coi cumpagns da scola, gonót fajônse d'ascogn y ailò êl ël l'plü furbo y cun ligrëza da mat scraiâl spo: "Mangiada, mangiada!". Rì n'êl mai cun degüign y stritân n'urôl nëine udëi. Scemai ciarâle dagnara da paré ciarà, mo cun les bunes, y sce al ne jovà nia, spo lasciâl düt y se n jê.

L'tiscrére da Sotrù gnê vigni ann te nota ciasa y tiésce. Al savô tan da cunté y nos mituns ascutân pro ores alalungia.

N iade àl metü man da cunté dla cité da Pursenù y de ci che al fajô tres ailò. Sëgn êl propi Sepl che spizurâ les orëdles plü co zénza. Nosc pere, che in chël momënt é propi inc' ailò, i ciarâ a Sepl y väiga so interesse, s'oj ia y damana fora de n sarëgn: "Sce mo, Sepl, oreste mo propi jì a Pursenù". Y Sepl atira lasura respogn: "Sce, sce, pere, ci ligrëza ch'i ess iö!". L'pere damana atira l'tiscrére, sc'al podess mené l' Sepl ia Pursenù a studié.

Forà

1 DOMÈNIA	F	4a dl'an, Brighta
2 Lünesc	f	Presentaziun dl Signur
3 Mertesc	f	s. Blaje, Candido, Oscar
4 Mercui	f	Ghilbert, Veronica
5 Jöbia	M	Ingenuin y Albuin, Agata
6 Vëindres	M	Paul Miki y Comp martiri, Dorotea
7 Sabeda	f	Richard, Iule
8 DOMÈNIA	F	5a dl'an, Iarone, Frida
9 Lünesc	f	Apollonia, Alexia
10 Mertesc	f	Scolastica
11 Mercui	f	Maria Lourdes
12 Jöbia	f	Gaudenz
13 Vëindres	f	Beniamin, Reinhilde
14 Sabeda	f	Cirillo y Metodio, Valentin
15 DOMÈNIA	F	6a dl'an, Siegfried
16 Lünesc	f	Filippa
17 Mertesc	f	Marianna
18 Mercui	f	Simon, Constanzia
19 Jöbia	f	Conrad, Arnold
20 Vëindres	f	Isabella, Leo, Amata
21 Sabeda	f	Pire Damiani, Eleonora
22 DOMÈNIA	F	7a dl'an, Catedra de s. Pire
23 Lünesc	M	Policarp
24 Mertesc	f	Adeltraud
25 Mercui	F	Matì Apostel
26 Jöbia	f	Walburga
27 Vëindres	f	Gabriel Possenti
28 Sabeda	f	Roman, Silvana, Hermine, Oswald
29 DOMÈNIA	F	8a dl'an

③

④

⑤

P. U. FREINADEMETZ (Studënt a Pursemù)

"Te pôs jì a studié", dijòl so pere. Chësc ne se lasciâl dì dui iadi. Dit, fat! Al s'arjignâ n pic fagot nia massa pesoch da porté. Insciö l'tiscere cun l'Sepl, che â laota 10 agn, n dé da d'altonn dl 1862 è pià ia, da čiasa demez, y é jüs pur munt da Pescol ia pur l'jù de Pütia y forra pur Eores y é ruvà stanç y prò a Pursemù. L'ater dé s'esi bel prejentà ala direzïun de scola a lascé scri it l'Sepl tla terza classe. Dui agn messâl imparé l'tudësch, sceño ne pudôl mine studié.

L'tiscere ti â chirì quartir a Sepl pro na té mëda de Badia, che i dé l'let y l'gusté da duman. La spëisa ési jüs a chirì, sciöche al ê la usanza laóta, de čiasa in čiasa, sanbëgn cun na zerta trica. T'un n post la patrona n'urô savëi nia de i dé la spëisa pur n dé al pice. L'tiscere, che cunesciô les éles, se oj ia da Sepl y i dij bel da plan te na orëdla: "Prëila mâ dér bel y baji la man". Sön chësc s'ala lascé storje y l'à tut sö pur n dé. Dô chësc lauria tan bel l'tiscere à lascé l'Sepl a Pursemù y se n'é jü a čiasa.

Can che l'tiscere é ruvé sö Oies zënza l'pice, n'urôi propi nia la crëi, che l'müt foss resté zruch a Pursemù pur dassën. La uma saltâ da üsc fora y cherdâ: "Sepl, mi Sepl, aulà este pa?". Gnuða indò ite te stüa, scràila adoss al tiscere: "Tiscere, aulà ast pa lascé chëla creatûra? Sce al ess pa da deventé n loter, spo ast pa tö la colpa"!

L'pic Sepl à fat tan bëgn, che ala fin dl'ann âl ciafé l'prüm premio, na Storia sacra, che vëgn čiamó tignida sö pur record. Dô la scola tudëscia Sepl é deventé studënt dl Cassianeum, aulà che al gnê mâ tut sö de bogn čiantarins; al â na uj fina y morjela, che düc amirâ cun rajun. Na té mëda dijò: "Can che an alda l'pic Freinademetz čiantàn söl coro dl Dom, spo sàl d'aldì čiantàn n angel dl paraisc".

Al à studié düc i 8 agn cun eminenza y gunót àl porté de bì premi a čiasa da les vacanzes. Al savô da se adoré so talënt, minâ n so compagn, y impò dagnara dér da beles manieres, bun y sauri cun düc, dagnara servijór y n jônn devòt y impò dagnara interescé de düt.

Can che al gnê in vacanzes, düc bel se cunfortânse, geniturs y fredësc, che al gnê indò l'Sepl. Can che al ê indò cui sù de familia, ne se mostrâle mai superbo o sciché plö che i atri. Al ê bel sauri, cuntënt cun düc y cun düt, cis ti ulti-mi agn. Plö gunót gnê Sepl ia in Sovalgiarëi a se ciafé da studënt. Mi pere y mia uma é tòc da bato dla familia da Oies. Ai damanâ: "Sce mo, a Pursemù mësst bëgn n sté fora tröpes y te stançé dér a studié trës"? Mo Sepl ne baudiâ mai. Al dijò: "Sce iö à gunót dificultês, spo sunsi plö cuntënt, che sce düt va bun. Da Chëlbeldi vëgn l'bun y l'manco bun". Al ne se desmëntia mai y al sà purciudi che al se mëna crusc". Insciö êle Sepl, insciö punsâle y fajò aladô.

Merz

1	Lünesc	f	Albin, Luitbert
2	Mertesc	f	Marino, Heinrich
3	Mercui	V	Capiun astin y jaiun
4	Jöbia	V	Casimir, Hadrian
5	Vëindres	V	Oliva, Gherda
6	Sabeda	V	Fridolin, Kuno
7	DOMËNIA	V	1a de Carsëma, Perpetua y Felicita
8	Lünesc	V	Jan de Di, Beata
9	Mertesc	V	Bruno, Francisca
10	Mercui	V	Candido, Emil
11	Jöbia	V	Rosina, Wolfram
12	Vëindres	V	Maximilian, Engelhard
13	Sabeda	V	Erich, Cristian
14	DOMËNIA	V	2a de Carsëma, Alfred, Matilde, Paulina
15	Lünesc	V	Clemens Maria Hofbauer
16	Mertesc	V	Herbert, Abramo
17	Mercui	V	Patrik, Gertrud
18	Jöbia	V	Zirillo, Eduard
19	VËINDRES	B	s. Ojöp
20	Sabeda	V	Irmgard, Claudia
21	DOMËNIA	V	3a de Carsëma, Nicolaus
22	Lünesc	V	Herlinde, Reinhilde
23	Mertesc	V	Otto
24	Mercui	V	Berta, Elmar
25	Jöbia	S	ANNUNZIAZIUN DL SIGNUR
26	Vëindres	V	Luidger, Emmanuel
27	Sabeda	V	Angelica, Rupert
28	DOMËNIA	V	4a de Carsëma, Elfriede, Guntram
29	Lünesc	V	Bertold, Jonas
30	Mertesc	V	Quirin
31	Mercui	V	Guido

P. U. FREINADEMETZ (Teolog tl Seminar)

Ci che Sepl â bel tl pinsir da pi-ce insö, âl arjunt, can che al â podü jì tl Seminar a studié la teolo-gia. L'Seminar é deventé sua secun-da patria. Ailò àl imparé a cunësce maestri sapiënc y plëgns de fede. Dui o trëi é deventà vëscui plö tert. Y i professeri â ciafé in Freinademetz n scolare fora dl solito sciché, diligënt, pross y devôt. Te düc i ca-ter agn de Seminar àl dagnara cia-fé la prüma classifica, che i portâ sciöche premio n stipendio gratis dal vësco. No mâ te scola, mo inç te ciasa, i superiori dijô extra ciamó: "Freinademetz oservâ dagnara cun scrupulosité les regules de vita y l'ordine te ciasa".

Al â la ciamena sö sot l'tët, an i dijô l'Olimp, deburiada cun so cum-pagn Stemberger, inç pursona san-ta, mort plü tert degàn da Türesc. Laóta ân lüms da petrolio o cian-dères y dea che al ê düt de lëgn, êl prigo dal mé de füch. Purchël messâ chi cui ciaré sura, che düc destudess la lüm da les nü da së-ra y jiss a durmi. Dô l'cunsëi de so cunfessur ài chi cui cumpagns de ciamena fat fora de ciaré sura un a l'ater y de se dì i deféc al fin dla perfeziun personala. L'compagn Stemberger dijô: "Iö me sforzâ pa dassën pur i ciafé fora val fâl o defet a Freinademetz, mo düt è de-bann, al ê zënza defet, mëssun di. Mo ël, al contrario, me sotmetô na lista lungia de fâi de vigni sort. Y chësc ne fajôl pa de sigü mai pur

me umilié o me desprijé. Al ne foss pa mai sté bun de fa val de té, pur-chël êl pa massa sinzir y giüst. Pro-pi chësc è n bel trat de so caracter.

Al i â pa propi n dër spiso a chël viz de di mal di atri. Iö sun sté agn alalungia cundiscepelo de Freinademetz, mo mai ne l'aldi criti-càn o dijàn mal di cumpagns o su-periori. Sce al n'ess messé, spo n'es-sel gnanca baié mal dl malan. Chësc è inç n ségn de so caracter".

I teologhi ladins formâ bel laóta na uniun, olà che ai s'abinâ nanter ëi pur imparé y s'ausé ite a perdi-ché plütert. Chësta uniun â inom "La gran naziun", dea che ai â la minoranza nanter i atri. Freinademetz é sté capo dla uniun y chësc dijô inç bel, che al ê un di miùs. Al ê mefo reconesciù un di miùs perdicadùsc bel laóta, y sciöche ai savô da di, âl bel laóta n cipl de perdiçhes abinades sö, üna tratâ inç di catecumeni ti païsc pagagn. An vëiga che l'pinsir a les misciuns ne l'lascià plö lëde. Can che al gnê da les vacanzes da teolog a ciasa, êl mâ dagnara sciöche zënza, mo plö scerio parôle, stê plö su te ciamena a studié y perié. Gunót abinâle i mituns incér na mësa ia y ti insi-gnâ la dutrina y a perié. Can che al se lasciâ jì indò, spo se dël gu-nót valch y dijô: "Mituns, stede mâ bì prosc y dijede dagnara ostes ora-zions".

Nos i essun bel laóta gian bajé la man y dijôn: "Chësc fej y baia bel sciöche n prô". Da la boëcia di mituns pòste aldi l'aurité.

Auri

1	Jöbia	V	Hugo, Emma, Teodora
2	Véindres	V	Leopold, Franz
3	Sabeda	V	Irene, Richard
4	DOMËNIA	V	5a de Carsëma, Isidor, Benedikt
5	Lünesc	V	Vinzenz, Zeno, Zelestin
6	Mertesc	V	Willi
7	Mercui	V	Jan Bat. de la Salle
8	Jöbia	V	Walter, Albert
9	Véindres	V	Waltraud
10	Sabeda	V	Engelbert, Mechtild
11	DOMËNIA	V	DL'URI, Stanislau
12	Lünesc	V	Meinhard
13	Mertesc	V	Martin
14	Mercui	V	Valerian, Iusto
15	Jöbia	B	SANTA, Lidwina, Isidor
16	Véindres	V	SANC, Maria Bernardetta
17	Sabeda	B	SANTA, Rudolf, Robert
18	DOMËNIA	B	PASCA ALLELUJA ALLELUJA
19	LUNESC	B	DE PASCA, Gerold, Leo IX
20	Mertesc	B	Hildegard
21	Mercui	B	Conrad, Anselm
22	Jöbia	B	Caio, Wolfhem
23	Véindres	B	s. Iorzi, Georg
24	Sabeda	B	Fidelis
25	DOMËNIA	F	BLANCIA, s. Merch Ev. FN
26	Lünesc	f	Cleto
27	Mertesc	f	Zita, Pire Canisius
28	Mercui	f	Peter Chanel
29	Jöbia	F	Caterina da Siena
30	Véindres	f	Pio V Papa

P. U. FREINADEMETZ (L'primiziant)

In S. Iaco, patrozinio dla dlijia de süa patria, ai 25. de messé, Freinademetz é sté cunsagré prou dal vësco Vinzenz Gasser tl dom da Pursemù. "Chësc é sté de sigü l'plü bel dé de mia vita", minâle instêss plü tert. Da primiziant nü él jü spo strochs dai sü a ciasa. Pudëis se punsé, cun èi ligrëza che an l'tulô sö dala familia, dala vijinanza y da düta la popolaziun. L'pere i à lascé fa fora y taflé na picera stüa, che siur Ujöp pudess se n sté ailò in pesc a studié y medité.

Sciöche al ê la usanza, jê spo l' primiziant i dis dan la mëssa novela a perié a noza pro i parènè y vijins. Sanbëgn dlunch gnél tut sö cun reverëenza, an i dê val da mangé, se periâ la benedisciu da primiziant. Al ê tan n bel umil y da fa sauri, che degügn ne se sinti spaui. A dük i partil fora santes de recurdanza dla mëssa novela, spo i dêl a dük la benedisciu y jê inant saludàn dér bel.

In vöia dla mëssa novela gnél fat iluminaziun tles ciases sanbëgn y füç soi côi y inc sö pur munt plü a l'alt. Sön plaza dan ciasa fajòi bel y dük ciafâ canifli, chi che gnê a gratuné. Mâ l'primiziant nê nia da udëi inanter la jënt, al se n stê bel su te süa picera stüa a punsé y medité.

L'dé dô spo, ai 5. d'agost, s.Maria dala nëi, gnél so dé tan di aspeté y dejidré, l'dé de süa mëssa novela. Bel adora él lové, sâ arjigné y visti sö col talàr fosch y bel nü y

aspetâ ailò cina che an gniss a l' cherdé fora de süa stüa. Fora sön plaza aspetâ n grüm de jënt, mo al pluiô sciöche l'cil foss davert. "Iö y mia só portân n gile tla man, mia so Tarejia portâ na gherlanda sön n plumâc sot a düta la plöia, mo de morvöia, mi guant ne s'ë nia ruviné". Bel insciö minâ inc l'scizer Picolruaz: "Al pluiô dassén, iö à na mandûr nöia y dedô udöi, che éla ne s'ë nët nia ruvinada. Chësc mâ salpù di alalungia de morvöia".

Ruvà te dlijia âl atira metü man la mëssa novela. Al lasciâ aldi süa uj tlera y ligherzina cina jö dal gran üsc, mo zénza stêl devôt sö dërt, ne ciarâ mai incérch, sciöche al foss da n n'ater monn. Che al ê plëgn de ligrëza santa, udôn can che al i parti fora la comuniun a so pere y a süa uma, a sü 8 fredësc y sorusc. Inultima âl spo ciámó dé la benedisciu da primiziant a dük. Insciö éla finida la funziun.

Pro pâst da noza tla ostaria Crafonara, cuntâ mia uma, stêl senté ailò tan sciôde y pinsirûs, sciöche al s'ess tomü. Mo spo plü tert udôn avisa, che al savô da baié y da fa udëi süa personalité. Pro pâst à inc spo tut la parora siur degan Declara da la Pli de Marô, che à inc tignì la perdica te dlijia. Al i à dit sö n bel raiml al primiziant, che scumenciâ cun chëstes parores: "Siur primiziant — Os ne sëis plü fi da Oies — mo dla dlijia militant" ... N tal él propi deventé de plëgn. Süa secundiz, o secunda mëssa novela, âl spo zelebré söla Crusc, olà che al jê tan gian bel da pic müt y studënt.

Mà

1	SABEDA	S	s. CIASCIAN y s. VIGILE PATRONI dla Diocesi FN
2	DOMËNIA	f	de s. Ciascian, Atanasio
3	Lünesc	F	Filippo y Iaco Apostoli
4	Mertesc	M	s. Florian, Gottardo
5	Mercui	f	Iudita
6	Jöbia	f	Domenico Savio, Claudio
7	Vëindres	f	Gisela
8	Sabeda	f	Florida
9	DOMËNIA	F	4a de Pasca, festa de s. Germano, Erna
10	Lünesc	f	Isidor, Antonino
11	Mertesc	f	Mamerto, Ignaz
12	Mercui	f	Flavia, Pancrazio
13	Jöbia	f	Servazio, Roland(a)
14	Vëindres	f	Bonifaz
15	Sabeda	f	Sofia
16	DOMËNIA	F	5a de Pasca, s. Jan Nepomuch, Ubald
17	Lünesc	f	Pasquale, Iodoco
18	Mertesc	f	Felix, Erich
19	Mercui	f	Ivo, Cölestin
20	Jöbia	f	Bernardino da Siena
21	Vëindres	f	Isberga, Crispin
22	Sabeda	f	Rita, Renate
23	DOMËNIA	F	6a de Pasca, Wigbert, Eufrosine
24	Lünesc	f	dles Crusc, s. Maria dl'aiut, Afra
25	Mertesc	f	dles Crusc, Bada, Urban
26	Mercui	f	dles Crusc, Filippo Neri
27	JÖBIA	S	L'ASSÈNZA o PALSACRUSC, Agostin
28	Vëindres	f	Germano
29	Sabeda	f	Maximin
30	DOMËNIA	F	7a de Pasca, Ferdinand, Giovanna d'Arco
31	Lünesc	f	Petronilla

P. U. FREINADEMETZ (Caplan da S. Martin)

Dal 1876 al 1878 siur Ujöp é sté caplan a S.Martin, so prüm y ultimo post te süa patria ladina. Da prou y caplan se tignôle dagnara a na regula de vita, da ne perde mai tämp preziüs. Al dijô: "Tëmp pordü ne dà plü óta". Un n'ater iade dijôl: "L'tämp passa, la mort vëgn, čiarun de se moscedé indertüra, čina ch'un tämp". Purchël se tignil dalunc dal fa nia, che é l' pere de düc i vizi. Chël püch tämp ch'al â, adorâle pur s'arjigné a la scola, ala perdica y a studié. Incan che al messâ jì invalgó, se tulôle n liber cun él y liô, zénza čiaré n pez incérch. Da dumán adora él bel injendlé te dlijia a se préparé a la mëssa, che al zelebrâ cun gran devoziun, nia cun prescia, mo gnanca massa plan. La jënt se dijô: "Chësc é n prou sant, al sumëia s. Alvijio".

Te calonia, cunta la cöga, él dagnara bel sauri y servijór. Pro mësa n'èle mai möle y dl düt nia guls, mo čiamó de plü, al se mortificâ y fajô propi penitëenza, spezialmënter de carsëma. Al savô inc da mené cuinaries datrai. N iade él sté l'valtù che m'à tut na giarina y iö baudiâ dassën. Freinademetz atira lasura: "Sce l'valtù ess porté demez l'caplan, ne ésste de sigü nia fat n té püde". Zënza élle dér puntual y gnë atira, can che an l'cherdâ.

Les domënies, dales cater da dumán, can che l'mone jê a soné l'Amaria, él bel gunót dan üsc de dlijia, che al aspetâ. Dô na cürta adoraziun dan alté, jél spo atira te cunfesional ad aspeté i penitënc. Ai jê gian a se cunfessé da siur Ujöp, spezialmënter jënt jona. Al

savô tan da i cunté dant y da i traté dijòi. Cun gran atenziun ascutân sö sües perduches, scebögn che ales é inc datrai trëi cher d'ora lun ges. Co che al savô da baié, se mostra mä chësc ejempl de na süa per duca in san Salvester: "Sciöche na ambria, che se desfanta snel, sciöche n vicel taia l'aria y an n'afustiëia nia, sciöche n ciüf florësc da dumán y da sëra smarësc, sciöche na téra d'aragn che n sofl de vënt scherza te n momënt, sciöche n tarli, bel insciö va la vita tan snel y la vanité de chësc monn". Sües paroress gnë dal cör. Gunót udôn ödli da legremes de porsones, tan impre sciuñ fajôl.

Jënt tignô pa tröp sön siur Ujöp no mä te süa cüra, mo inc dla paisc gnél cunté dl caplan da S. Martin. Na uma de Badia gnë da siur Ujöp a fa benedì na süa pice ra. Al dijì sö oraziuns, i dë la benedisciuñ y mia müta é varida, cuntâla. Al â ciafé la potesté de benedì y chësta anuzâl fora inder tûra, y tanç i â na gran crëta. Santes y spaternöres, che al parti dla, se metôn ia pur record. Na uma dijô a süa müta: "Tö mësses gni prossa y resté prossa, purciudi che te ess pa stada batiada da siur Ujöp". N n'atra dij a so müt: "Sce te n'es pa pross, spo ti l'diji pa a siur caplan". La fancela de calonia â abiné adüm sü čiavëis adascusc, dô ch'al s'à lascé tosoré n iade y i tignô sö pur record y ne n dë ia tan che reliquies a parënc y conos cenc. Can che ai aldì, che al se n jê, düc â ingert.

An ne urô l'crëi, gnanca so curat ne. Al dijô: "Sce l'caplan devënta misionar, spo me lasci taié ia tra mes les orëdles". L' caplan s'la riô mä n pü.

Jügn

1	Mertesc	f	Iustin, Armin
2	MERCUI	f	Marcellino, Eugenio FN
3	Jöbia	M	Carlo Lwanga y Comp Martiri
4	Vëindres	f	Oliva, Crista
5	Sabeda	R	Vöia de Pasca de mà, Bonifaz
6	DOMËNIA	S	PASCA DE MÀ, Norbert
7	Lünesc	f	Robert Abate, Anna Maria, Maria Teresa
8	Mertesc	f	Severino, Jolanda
9	Mercui	f	Efrem
10	Jöbia	M	Heinrich da Balsan, Adelhaid
11	Vëindres	M	Barnaba Apostel
12	Sabeda	f	Guido, Leo
13	DOMËNIA	S	Ssma TRINITÈ, s. Antone da Padoa
14	Lünesc	f	Rosmunda, Hartwig, Zenzl
15	Mertesc	f	s. Vi, Vito, Lothar
16	Mercui	f	Benno
17	JÖBIA	S	LES ANTLÈS, Rainer, Adolf
18	Vëindres	f	Dolores, Emil
19	Sabeda	f	Romuald
20	DOMËNIA	F	12a dl'an, Flora, Benigna, Adelgunde
21	Lünesc	M	Luis, Lovije
22	Mertesc	f	Paulin, Tomas
23	Mercui	f	Edeltraud
24	JÖBIA	S	SAN JAN BATTISTA
25	VËINDRES	S	SACRO CÖR DE GEJÙ, Willi, Burghard
26	Sabeda	f	Rudolf, Sacro Cör de Maria
27	DOMËNIA	F	FESTA DL CÖR DE GEJÙ, Hemma, Cirillo,
28	Lünesc	M	Ireneo, Vöia de s. Pire
29	MERTESC	S	S. PIRE S. PAUL APOSTOLI
30	Mercui	f	Protomartiri dla s. Romana Dlijia

P. U. FREINADEMETZ (Al tol comié da süa patria ladina)

Ai 2 de merz 1879 messâl pié ia cun so compagn Anzer dala čiasa misionara de Steyl pur jì tla China. Al i â fat capì ai sù da čiasa, che al n'urô pa plü jì a i ciafé pur ne i fa nia ad éi y iné y se instêss la crusc plü pesočia. So pere i â atira čiamó lascé a savëi, che al dô pö gnì de sigü a se lascé udëi altamo pur n dé o l'ater. Al minâ: "Chësc cuntënt mëssi bëgn i fa čiamó". I jê gian y jê ingert, mo sun jü".

A Pursemù messâl pa storje pro da so bun maester y vësco Vinzenz Gasser. Cun les legremes ai ödli y cun la man che trumorâ, âl dé a so fi süa ultima benedisciu. Al sinti süa fin y püch dô él mort.

Söl iade da jì a čiasa sunsi nao-ta stort pro a S.Martin, che pur dui agn alalungia m'â fat tan de ligrézes y sëgn m'âi scinché röses zënza spines". L'plü ri me savôle da lascé chi pici mituns da scola. Ai m'â fat na picera festa cun raimli y čianties. Spo i ài partì fora santes cun scrit ia de dô: "A s'udëi sön paraïsc, chilò sólo tera no plö". A udëi chi pici pitàn, me drucâ l'cör y iö pitâ impara".

Denant che tó comié dal curat siur Trebo, riòi n pü y â dit: "Y sëgn čiamó ostes urëdles, ci n'él pa cun chèles?". "Iö sa bëgn", respognò siur curat", mo chèles m'a-dori instêss. I m'les cumpri fora cun 70 rainesc, sce i sëis cuntënt". Dit y fat te n iade.

Da S.Martin urôl jì inant y a čiasi. Mo lasö savôi bel ch'al gnê y insciö ési jüs n n'ora y mesa a pé

adincuntra, so pere vedl y süa uma. An udô bel a li jö da so müs, tan pesoch che al i è, cis can che ai messâ aldi, ch'al pudô mâ sté dui dis a čiasa. Al se n jê ingert y gian. Can che Chëlbeldi chérda, mëssun fa n cé y jì. Os éis bëgn prôi chilò, minâle, stiméi a chi y i jarëis a paraïsc. Mo curaia, curaia, minâle, n'él tagn che uress pan y degûgn va a ti l'dé. Ruvà a čiasa, sanbëgn stêi düc adüm a s'la cunté y se fa de moryöia, de ci che al savô da i di dl têmp passé a Steyl.

L'têmp ê cürt y siur Ujöp messâ jì a ciafé chësc y chël ater maiù par-rent y conoscënt, spezialmënter l'tiscere, che l'perià, che al stess chilò a l'daidé fa na buna mort. Mo Freinademetz dijô: "Eis pa bëgn n prou a la fin". Y insciö éla stada. Spo messâle jì te scola a ciafé chi pici mituns, che al udô tan gian y al i racomanâ dér de ester prosc y sti-mé bel, spo fossi pa jüs a paraïsc. A düc i dêl na santa de record. Mo inultima ne n n'âl nia assâ, spo ài messé trà ala bisca. I furtùnâ sal-tâ dala ligréza y i atri pitâ. Insciö él gnù la sëra dl'ultimo dé a čiasa. Sanbëgn che i geniturs y fredësc é stâ sö di a baié y cunté, spo mes-sâi bëgn la stlü.

L'ater dé da duman adora bel ési düc in pè y él instêss conta: "Al vëgn l'vedl pere, al vëgn la bona mia uma, al vëgn i 8 fredësc y sorûs adolorà. Co che ai pitâ y su-stâ... basta... basta... Iö me prëi la benedisciu dal pere y mia jënt tol mia benedisciu y jun. Düc ênse jüs chitamënter, an aldi mâ sustân un y l'ater, jö dlijia. Ailò ài dit pur düc mia mëssa, y demez da mia be-la Badia, forsc pur dagnara".

Messé - Iuli

1	Jöbia	f	Theobald, Dietrich
2	Vëindres	F	Visitaziun de s. Maria, Otto, Martiniano
3	Sabeda	F	s. Tomesc Apostel
4	DOMËNIA	F	14a dl'an, Ulrich, Berta, Elisabeth ©
5	Lünesc	f	Antone Maria Zaccaria
6	Mertesc	f	Maria Goretti, Elias
7	Mercui	f	Willibald
8	Jöbia	f	Chilian, Edgar
9	Vëindres	f	Veronica, Nicolo
10	Sabeda	f	Erich, Olaf, Amalia, Alma, Secunda
11	DOMËNIA	F	15a dl'an, Benedetto Abate, Olga, Helga ©
12	Lünesc	f	Ermagora y Fortunat, Andrè de Rinn
13	Mertesc	f	Heinrich y Cunigunda, Roland
14	Mercui	f	Camillo de Lellis
15	Jöbia	M	Bonaventura
16	Vëindres	f	s. Maria dla munt Carmel
17	Sabeda	f	Alex, Irmgard
18	DOMËNIA	F	16a dl'an, Federico, Arnulf ©
19	Lünesc	f	Iusta y Rufina, Aurea
20	Mertesc	f	Margereta, Volkmar
21	Mercui	M	Laurenz da Brindisi
22	Jöbia	M	Maria Maddalena
23	Vëindres	f	Brigitte, Cunigunda
24	Sabeda	f	Cristoforo, Cristina, Sieglinde
25	DOMËNIA	F	17a dl'an, s. Iaco Apostel ©
26	Lünesc	M	s. Jachin y s. Anna
27	Mertesc	f	Gioconda
28	Mercui	f	Vittorio, Victor, Ada
29	Jöbia	M	Marta da Betania
30	Vëindres	f	Pire Crisologo, Abdon
31	Sabeda	M	Inazio, Batho da s. Cianna/Innichen

P. U. FREINADEMETZ

(Al mëss mët man te n monn pagan)

L'noviziati de n misionar, scriur Ujöp, costa sacrificizi, renunzies de signi sort. An mëss pa dluti tröp y perde gunót legremes cialdes. I trus y les sëmenes é seriades it da spinàc y mâ val picera rösa ciàfeste inanter ite. Sciöche l'gran misionar de düt l'monn, Geju Crist, messâ jì tl desert denant de scumencé la misciun de düt l'monn, inscio mëss vigni misionar abandoné düt ci che i sta plö a cör y jì tl desert pagàn, olà che al se sënt y se vëiga tan gunót su, tralascé da düc oramai, araté furesto, y cianamai schivé da jënt zënza cör y odié, odié a mort.

Al me savô, sciöche iò me foss te n iade descedé fora da n gran sogn y me udô te n monn düt furesto. Düt è mudé dal dé ala nöt, me instëss nia tut fora. Mi cé è tosoré jö sciöche na cogora da chidlé, mâ dô jö jél na trëcia foscia. Impè dl bel talar m'ai visti na sort de ciamëja bürna cina jö dai pisc, sciöche i chineji, cialzes blançes y cialzà de filza, che ne tignô nia, snauzeri lunç y berba spizada, bel sciöche i chineji. Chësc è mâ defora, mo i messâ inc mudé düt dait da me, l'punse, l'sinti, l'cumpurtamënt, la maniera de se dé y se mostré messâ deventé chineja.

Spo messân pa studié di alalungia la maniera, co che i chineji se comporta, capì sùes idees, udëi sùes intenziuns col baié. Ci che iò udô, aldi, osservâ y minâ, è düt atramenter, che iò è ausé a porvé dandaia tl'Europa. N cumpagn plö vedl me spligâ la cossa inscio él: "Ne sté madér no a fa y te comporté coi chineji, sciöche t'as fat cina sëgn, mo fa madér l'cuntrario y t'la ur-

taràs dl vers. Te vigni chineje mëss sun araté dues porsones y trames-dües é üna cuntra l'atra. L'caracter dl chineje é dal cör frëit, düt fintûs y sfidënt daspavënt. Purchël al chineje i él anfat a baraté fora mituns da üna na familia a l'atra, o dl düt i mët fora te n bosch y i lascé muri da fan o in past ai tiers salvari. An cumpra y barata fora mituns, sciöche an fesc cun tiers de stala. Chël pêl, che ne i fej no cialt, no frëit. Un à sciuré na té müta col cé te n crëp, madér cíudi che éla i scraiâ de massa. Mâ lauré y salté dô al scioldo, chësc é l'chineje pagan".

Al n'é da se n fa de morvöia, sce n misionar novel, can che al mëss udëi y porvé de té situaziuns nia beles, s'la vëiga n pü, se scorajëia, che ala pudess i muié de avëi lascé súa bela patria. Al minâ pa de gnì cun la crusc tla man alzada, de perdiché ala jënt plëna de ligrëza, che i gniss a schires purmez a se lascé batié y deventé cristiagn. Oh, falé, ala é pa düt atramenter. L'misionar mëss pa savëi, che al é pa araté furesto di alalungia, che al é pa mâ da düc soporté y nia amé. Al mëss tres punsé: "I sun te n monn pagan".

Mai ne àldeste l'sonn de na ciampana, mai n dé de festa, da Nadé y da Pasca él sciöche de carsëma, düt mâ pagan: la familia, la vita, les usanzes. Cun de té zircostanzes podess bëgn l'misionar di: "Ibant et flebant... ai jé y pitâ deperpo che ai sumenâ súa sumënza dla parora de Dì ai pagagn".

Mo i ne gniss pa zruch a ciasa, i fej mi Calvario, ia de dô vëgn-el Pasca. Al é pa inc gnü Pasca pur l'bun y fedele misionar, sciöche al scrî plö tert.

Agost

1 DOMËNIA	F	18a dl'an, Alfonjo Maria
2 Lünesc	f	Porziuncula, Eusebio
3 Mertesc	f	Benno, Lydia
4 Mercui	M	Jan Maria Vianney, Rainer
5 Jöbia	f	Maria dalla nei, Oswald(a)
6 Vëindres	F	Trasfigurazion dl Signur
7 Sabeda	f	Sisto, Kayetan
8 DOMËNIA	F	19a dl'an, Porziuncula, Domene Ab., Afra, Maf.
9 Lünesc	f	Roman
10 Mertesc	F	s. Lauronz Martire
11 Mercui	M	s. Clara, Chiara, Susanna, Filomena
12 Jöbia	f	Hilaria, Felicissima
13 Vëindres	f	s. Ciascian, Ponziano
14 Sabeda	f	Vöia de s. Maria dal ciüf, Eberhard, Eusebio
15 DOMËNIA	S	SANTA MARIA DAL CIÜF
16 Lünesc	f	s. Stefo d'Ungheria, Rocco
17 Mertesc	f	Rinaldo, Emilia
18 Mercui	f	Helene, Rainald
19 Jöbia	f	Jan Eudes, Ludwig
20 Vëindres	M	Bernerd Abate
21 Sabeda	M	Pio X
22 DOMËNIA	F	21a dl'an, Maria Regina, Letizia
23 Lünesc	f	Rosa da Lima
24 Mertesc	F	s. Berto Apostel
25 Mercui	f	Ojöp, s. Snese, Ludwig
26 Jöbia	f	Alexander, Adelinde
27 Vëindres	M	s. Monica, Gebhard
28 Sabeda	M	s. Agostin, Elmar
29 DOMËNIA	F	22a dl'an, Mort de s. Jan Battista, Sabina
30 Lünesc	f	Felix, Ingoborg
31 Mertesc	f	Paulin da Trier, Isabella, Abbondio

P. U. FREINADEMETZ (L' misionar à pa inc sües ligrëzes)

Siur Ujöp scri n iade: "Iö ess pa prësc fat udëi, che la vita dl misionar é na burta vita, stentada, che foss da i descunsié a düc chi che punsess a na té vocaziun. No, no, chësc foss düt gran falé él. Sce al é inc vëi, ci che iö à dit dan da püch, spo mëssi impò dì, che la vocaziun y la vita misionaria é la plö nobla y la plö meritoria de dütes les atres. Dé ia sües forzes, sü talenti, süa vita pur l'amur de Di, fa cunësce Chëlbeldi a tan de ainemes y les condüje sön paraïsc, dijéme, n'é nia chësc l' laur plö nobl, plö de mirit, plö bel, che na persona pô se imaginé de fate süa vita?". Y chësc ne portaràl sodisfaziun, cuntentëza, ligrëza? Desigü, dér desigü! La grandéza y nobilté de nosta vocaziun fej udëi picci, y oramai da ne udëi gnanca, i plö gragn sacrificizi y les magari tröpes dificoltês, che an incunta. Mo nia tan dainré pôn pa gode chilò y ailò ligrëzes, che an ne aspetâ gnanca.

Mâ valgunes òi se n cunté sö chilò, che l' misionar à inc ligrëza. Ne pudéis nia s'imaginé, ci sodisfaziun pur n misionar, udëi a mez n païsc pagan porsones, che inir ciamó te spudâ adoss y te cuinâ, y incö te vëgn adincuntra scioche agni inozénç y s'injëndla jö dan da te y te baja la man? L' dé che l' misionar l' prüm iade pô cunfessé n chineje, é n dé de ligrëza y la prüma perdica in chineje é na gran festa. Ji a provede i amarà toca tan gunót l' cör, al é düt val d'ater che ia da nos a ciasa. N iade mëssi ji a i dé l'Öl sant a na persona. Iö vade ite te ciasa, ne ciafi nia la persona, cina ch'i ne ciari ia do porta, olà che ëla é ia pur tera sön n pü de stran ponüda, scioche da

nos i tiers te stala. Podéis se punsé, ci pinsiers che iö me fajô!

Datrai éle n bun cristian, che te fej tröpa ligrëza. Mi servidù de ciasa, n bun berba, é bel da n pez cristian de gran fede, che tröc a ciasa podess se tó n ejempl. Al leva da doman da les dües o les trëi, va te capela y fej oraziun, cina ch'al vëgn dit mëssa, spo stal ciamó codi. Al â metü man, vigni dui dis, da mangé mâ n iade al dé, che l' misionar ti l' proibî. Na óta él jü sön na munt y viò ailò da eremit. Dô da n mëis messâi l' cherdé jö. Dal blot jiné y se mortifiché, él plü mort che vi. Ne él val de té val che fej impresciun inc al misionar, n'él paié cun ligrëza so laur?

Ci che m'à gunot fat impresciun, é sciöche la grazia fej vëi les parores dl Signur, che dij: "No os m'ëis chiri, mo iö s'à cherde". N vedl de 80 agn, che â servi al malan düta süa vita, vëgn batié, vir n dé da cristian y mör. An spera, ch'al side bel sön paraïsc. Deperpo indò d'atri che é bel dadi catecumeni, che â imparé l' catechismo dér bëgn, é indò morc püch denant de ester batià. An vëiga, che la Providënça fej la lita. Na familia vëgn cun so müt püre da muri dalunc adalerch dal misionar pur se fa cristiana. L' misionar batiëia l' pic amaré, la familia va a ciasa y ne nó plü savëi dla religiun, mo Gejù, l'amich di pici mituns à arjunt so fin, l' pic é mort y salvé. Te n païsc chilò él ste dauri na misciun, un fabriché na ciasa y na capela. Al dé da incö n'él plü degügn cristiagn ailò. Mo 15 païsc bel dlungia se damana n prou indò très danü. Sëgn él 15 capeles ailò.

Chièstes é valgunes stories y fac, che conta dles tristëzes y ligrëzes dl misionar novel. Iö stlüj y ó madér ciamó se perié dér bel de n Aïmaria pur nösc cristiagn y pagagn chilò.

Setember

1	Mercui	f	Egidio, Verena	⌚
2	Jöbia	f	Ingrid, Tobia, Iusto	
3	Vëindres	M	Gregore I Papa	
4	Sabeda	f	Rosalia, Candido, Rosa, Ida	
5	DOMËNIA	F	23a d'an, Festa di s. Angeli Custodi, Lorenz	
6	Lünesc	f	Magnus	
7	Mertesc	f	Regina	
8	Mercui	F	s. Maria, Adriano	⌚
9	Jöbia	f	Corbinian	
10	Vëindres	F	Anniv. Dedicaziun Catedrale da Porsenù	
11	Sabeda	f	Helga	
12	DOMËNIA	F	24a d'an, Nom de s. Maria, Guido	
13	Lünesc	M	Crisostomo Vësco, s. Notburga	
14	Mertesc	F	Esaltaziun dla s. Crusc	
15	Mercui	M	Maria Dolorosa	
16	Jöbia	M	Cornelio y Ciprian, Edith, Ludmilla	⌚
17	Vëindres	f	Robert, Hildegard	
18	Sabeda	f	Lambert, Stefania	
19	DOMËNIA	f	25a d'an, s. Gennaro	
20	Lünesc	f	Franz, Hanno, Candida	
21	Mertesc	F	Matteo Apostel y Ev	
22	Mercui	f	Maurizio y Comp, Moritz	
23	Jöbia	f	Lino, Tecla	⌚
24	Vëindres	f	Rupert, Virgilio, Gerhard	
25	Sabeda	f	Nicolaus Flüe, Aurelia, Cleofa	
26	DOMËNIA	F	26a d'an, Cosma y Damian, Iustina	
27	Lünesc	M	Vinzenz de Paul	
28	Mertesc	f	Wenzeslau, Lioba, Thiemo	
29	Mercui	F	ss. Michil Gabriel y Raffael Arcangeli	
30	Jöbia	M	Iarone	⌚

P. U. FREINADEMETZ
**(Al è, sciöche an dij, na persona,
n misionar dër da paternostri)**

Chësc pôn bëgn di cun bona räjun, al è ciämó massa püch, pôn di. La pieté, la devoziun, la oraziun centinua caraterisâ düta süa vita, al è na secunda süa natüra. Süa vita da jonn, süa vocaziun, süa atitvité misionaria è portada y nudrida dala oraziun da doman čina da sëra. Pro tan de atres porsones santes, mëssun di, che èles portâ l' stempl dl straordinare, de mirachi, pro P. Freinademetz è dlüt tan solito, tan scëmpl, nia de straordinare. Mo sc'i cunscidrun plö avisa süa vita tl luminüs de süa devoziun y oraziun, spo mëssun di, éla è fora dl solito, éla è straordinaria, éla è santificada de vigni vers.

Gnél pô fora de na familia plêna de timur de Di, da na familia, sciöch'an dijô, da paternostri indërtüra, al â propi arpé da čiasi o gran spirit de religiosité y de pieté cristiana. Insciö bëgn preparé, metôl man süa vita pratiga da prou y misionar plü tert. Da caplan da S. Martin periâle da doman čina da sëra, dijô la jënt. Pro la corona da sëra, conta la cöga de calonia, stêl tan sciöde y racolt, che al ne se muïo nia y stê sö dërt ailò. Dô scola cundejôle dagnara i mituns ia in dlijia y dijô sö oraziuns impara y ti cuntâ de Chëlbeldi. La jënt â tosc oservé la gran devoziun dl caplan tratân mëssa y zënza y ai gnê a l' perié de val Aimaries, ai s'aspettâ oramai mirachi da la forza de süa oraziun. Spezialmënter stêl gian pro i amarà y dijô sö cun ëi ora-

ziuns. Can che al rudâ fora, cunesiòn bel a düt so cumportamënt, che al è tres cui pinsiers lassö pro Chëlbeldi. So brevir dijôl solitamënter te dlijia.

Nia atramënter, mo plülére de plü, è portada süa vita da misionar dal spirit dla oraziun. Can che al è rovë ales portes dla China, jël naóta te dlijia a tigni n n'aora d'adoraziun pur se cherdé jö la benedisciu de Di. Al rudâ spo incérch te tagn de postc pur mëte sö na misciun nöia, mo dagnara denant co mëte man, periâle nöts intieres dan l' Santiscimo. I prüms cunvertis, i prüms cristiagn menâl te dlia, i strui ailò y spo dijôl sö cun ëi paternostri. Sce al jê a vijité païsc cun cristiagn, la prüma cossa è ji te capella a fa l'adoraziun dan tabernachel. Can che al fô söl iade, ne fajôl ater co perié y di na curona indò l'atra. Y tan gunót te sües lëtres, che al scriô a čiasi o altró, amonile y dijô: "Periede ma, periede y dauri l' paraïsc a chëstes püres animes, periede cun nos y fajede limojina, ch'i podunse mené sôpert chisc püri chineji.

Can che al è superior y à tröc proi da sucudi, spo i racumanâl dër de ne trascuré la vita spirituala cun düt l' laur che ai â. Al dijô: "Zënza unt, zënza öle ne vala nia la maschin", al minâ la misciun. Al tignô gunót esercizi y ailò pro la parora de Di metôl prò diversces devoziuns, ores de adoraziun. racumanâ dër la devoziun al Cör de Gejù.

P. Freinademetz è in virité l' prou dai paternostri. Al à pa inc' albü i frûc te süa misciun, y pur ël in stess, al è mort da sant.

Otober

1	Vëindres	M	Taresia dal Bambin Gejù, Remigio
2	Sabeda	M	ss. Angeli Custodi
3	DOMËNIA	F	27a d'an, dal Rosare, Ewald
4	Lünesc	F	s. Francesch
5	Mertesc	f	Placido
6	Mercui	f	Bruno
7	Jöbia	F	s. Maria dal Rosare
8	Vëindres	f	Simeon, Brigitte dla Svezia
9	Sabeda	f	Dionisio, Jan Leonardi
10	DOMËNIA	F	28a d'an, Daniel, Leo, Victor
11	Lünesc	F	Edelburga
12	Mertesc	f	Serafin
13	Mercui	f	Eduard, Edmund
14	Jöbia	f	Callisto
15	Vëindres	M	Teresa d'Avila
16	Sabeda	f	Hedwig, Margarita, Gallo
17	DOMËNIA	F	29a d'an, ANNIV DEDICAZIUN DLES DLIJIES
18	Lünesc	F	s. Lüca Ev
19	Mertesc	f	Jan y s. Paul dla Crusc
20	Mercui	f	Jan Kety
21	Jöbia	f	Ursula
22	Vëindres	f	Josefine, Ulberta
23	Sabeda	f	Jan Capistrano
24	DOMËNIA	F	30a d'an, Antonio Maria Claret
25	Lünesc	f	Crisant y Daria, Roshilde
26	Mertesc	f	Everist, Amando
27	Mercui	f	Sabina, Wolfhard
28	Jöbia	F	s. Scimun y Judas Thaddei Apostoli
29	Vëindres	f	Hermelinda
30	Sabeda	f	Alfons, Germano, Angel
31	DOMËNIA	F	31a d'an, Wolfgang, Vöia de Gnisant

P. U. FREINADEMETZ
**(Te sües lëtres mëtel ite düta
süa anima)**

Siur Ujöp è dagnara ste in corrispondenza coi misionari, cun sü amisc y col parenté a čiasa. Les lëtres che al i scriì a düč, lascia udëi ite sot te süa anima, či che al pënsa, či che al crëi, či che al dejidra tres, či che al aspetta y se tém.

Al tiscére da Sotrù i scriile nanter l'ater: Chëlbeldi ne čiara nia tan a či che an fej, mo al čiara ite tl cör, co che i l' fajun". Tö cun to laur da tiscére ne davagneste nia de manco l' paraisc, che iö col per diché ai pagagn. Iö messess fa plö instëss chël ch'i perdichi ai atri. Präia dër, che l' Signur me cunver tesces n pü, che iö pôis converti i atri.

Te sües lëtres ai parënc dijel feter dagnara l' medemo. Al racuma na tres la vita cristiana y l' timur de Di tles families, ai geniturs, ai mituns, ai maridà. No t" arjigné comót sön chësc monn, mia bona jënt; apëna fata la gabia, l' vicél se n jora inmalora. Insignede üsc mituns da pici insö al timur de Di, l'oraziun y l'obediëenza. Na familia cristiana indërtüra é val dl plö de bel sön chësc monn. Inultima racumanâl dagnara: "Metede düč üsc fistidi tl cör de Gejù, al čiararà pa de os düč". Y spo se racumanâl dër se instëss y sü chineji. Les lëtres, che al scriò pur l' plö de nöt, ia pur l' dé n'âl nia dlaurela, rudâ da čiasa a čiasa y gnê lites dant te familia. An dijô: siur Ujöp scri col cör, no cun la man. Plö tert gnê les lëtres da čiasa inç plö rares; sü geniturs è moré y sü fredësc n'ê nia dër dl'ert da scri. Purchël scriò le n iade: "Osc fre Ujöp n'é pa nia čiamó mort, al vir pa čiamó trës y

sce os s'l'ëis desmentié, él pënsa pa vigni dé a os". Süa anima plüra, can che al scriì insciö al curat da S. Martin: Dingré, dingré lascel de goté. Les lëtres dai ladins, che rüva tla China, vëgn tres plö rares, sciöche ala é dagnara stada sön chësc monn. An vëgn vedli, spo vëgnun sciurà sön na pert. Dan agn gnê les lëtres sciöche d'isté les vidunderes, sëgn ne n vëgnel datrai üna, vedla y smarida.

D'atres ne n scriòl ai superiori y amisc incérch. Can che l' vësco Anzer, so cumpagn de studio y tles misciuns, è mort a Roma, él èl de venté Vicar pur düta la China. An minâ pa desigü, che al deventess vësco, degügn ne dubitâ gnanca. Mo pur motifs de politiga, ne pudôl nia ester. Y P. Freinademetz scri purchël: "Os minëis bëgn, che iö devéntes činamai vësco; i s'ëis falé. Sön n cé de stran ne passenëia nia na ciuria da vësco". Al è resté ser vo fedel inç al vësco nü. Y chësc scri de P. Freinademetz: "N cum pagn plö sinzir y dagnara arjgné a daidé ne essi podü ciafé. Iö n'ess pa mai oservé val sëgn de invidia o ria lüna pro él".

Spo scriile de sü chineji: "I chineji é tan descridità y scraïa fora ri y furbi, che ô mo čiamó se dé jö cun chisc?". Y impò scriil indò: "Iö t'i à ciafé sö n amur a mi chineji, gnanca da dì ne. I cunësc l' paisc, la jënt y so lingaz. Mile iadi uressi muri pur ëi y pro ëi či ester supuli. I sun plö chineje co tirole je, inç sön paraisc ói resté chineje".

An mëss di, te sües lëtres él düta süa anima, süa anima chineje che baia.

Y impò scriile: "I sun bele 25 agn tla China y impò ne sunsi bun de me desmentié mia patria ladina, mo misionar sunsi, misionar òi resté".

Novëmber

1	LÜNESC	S	GNISANT	
2	Mertesc	N	Dè dles Animes, Silvia, Tobias	
3	Mercui	f	Martin, Hubert	
4	Jöbia	M	Carlo FN	
5	Vëindres	f	Zacharia, Elisabet	
6	Sabeda	f	Linert Abate	
7	DOMËNIA	F	32a d'an, Willibrord, Angel, Karin	⌚
8	Lünesc	f	Gottfried	
9	Mertesc	F	Dedicaziun dla Basilica Lateranense	
10	Mercui	M	Leone I Gran Papa	
11	Jöbia	M	s. Martin de Tours	
12	Vëindres	M	Josafat	
13	Sabeda	f	Didaco, Sighard	
14	DOMËNIA	F	33a d'an, Veneranda, Alberich	⌚
15	Lünesc	f	Albert, Leopold	
16	Mertesc	f	Margarita	
17	Mercui	f	Florino, Gertrud	
18	Jöbia	f	Dedic dla Bas de s. Pire y Paul, Otto, Hilda	
19	Vëindres	M	Elisabeth d'Ungheria	
20	Sabeda	f	Benigno, Felix	
21	DOMËNIA	S	CRISTO RE, Flora	⌚
22	Lünesc	M	Zezilia	
23	Mertesc	f	Clemente, Columban	
24	Mercui	f	Erminia	
25	Jöbia	f	Caterina d'Alesandria	
26	Vëindres	f	Corrado, Gebhard, Silvester Ab	
27	Sabeda	f	Virgil	
28	DOMËNIA	V	1a D'ADVËNT, Günther, Iaco	⌚
29	Lünesc	v	Radbod, Illuminata	
30	Mertesc	F	s. Andrè Apostel	

P. U. FREINADEMETZ
**(La forza de süa oraziun y de
süa benedisciun)**

Düta süa vita è bagnada dala ro-sada de süa continua oraziun. Süa vocaziun, sües conversciuns de tagn de pagagn, süa popularité, so amur pur sü chineji, süa santité persona-la, sü sacrificizi soportà cun ligrèza cina ala corona d'l martirio, che al se dejiderâ de cör, é früt de süa oraziun y cunfidënza te Chëlbeldi. Dal medemo cör sant gné inç la forza de süa benedisciun da prou te tagn de caji. Purchël n'él de mor-vöia, che jënt dijô: "P. Freinademetz dëida dagnara, o, me m'ál da-gnara čiamó daidé da vi y inç dô süa mort". Urun ma purté chilò valgûgn de tröc ejempli, che an pu-dess impli tröpes plates de n liber.

"N dé", conta l' cogo de P. Freinademetz, "gnél 80 cristiagn, mo iö à mâ pan pur 7 o 8 porsones. Siur Ujöp gné te čiasadafüch, alzâ les mans y i ödli al cil, benedi i püé pans y cumanâ de i partì fora. Düt n'à ciafé assà da mangé y al n'é resté čiamó trëi cestè. Düt nos cia-rân madér; pagagn y cristiagn di-jô: Freinademetz é propi n bun cose.

I prüms agn gnél da vigni pert i convertis da P. Freinademetz y i n'an mine da i dé assà da mangé a düt, mo l' miscionar gné, benedi la marëna y düt mangiâ bel assà. Al restâ čiamó avanc.

N n'ater iade gné l' cogo y bau-diâ: I n'un nia pan assà. Tan n'adu-reis pa? Pu, altamo cinch o sis, mo i n'un mâ un su. Jide y partie fo-ra. An n'urô crëi, mo an stimâ y parti fora y düt ne n ciafâ assà.

I cristiagn dijô madér: Ci é pa chësc? Chësc é ste n miracul él.

Da Nadé gnèle dagnara tröc cri-stiagn ala festa. P. Freinademetz lasciâ dé da mangé a düt debann na té ocajiun. L' cogo conta: In chël dé ài čiarié fora de óla 40 por-zius, mo la óla restâ tres plëna; inç dô marëna éla čiamó rasanta plëna. Chësc cuntâ düt dì alalungia.

N iade messâ P. Freinademetz jì cun la barca ia pur l' mér. Al jé n vënt spaventûs y ones altes sciurâ la barca ia y ca. I omi che menâ y laurâ söla barca, s'la udô instësc dassën y minâ, che al ne foss plö salvëza. In chësc cajo, minâ P. Freinademetz, mëssunse cunfidé sön la forza dla benedisciun y al fesc la crusc cuntra l' vënt, che se calma atira. Mo les ones jê mâ inant granes y grosses. Al fesc la crusc inç sura les ones y éles s'archita ia y se sbona atira. Chësc àl él instëss cunte, no pur bravé. no, chël ne fajôl mai, mo pur fa udëi la forza dla benedisciun.

N n'ater iade gnél schires de saiòc a ruviné les campagnes di cri-stiagn. Al à benedi i prà y i saiòc se n jê demez, invalgô altró. Plö tert gnél n grüm de giates majires. Al gné a benedi les campagnes y sciürâ ega santa sura düt y les giates maiires é sparides. Sce al ne ploïo nia, jël te dlijia, tienô ores d'adoraziun y la buna plöia gné prësc dô. N iade s'âl pordü l'ora de gofa. Al i dij na mëssa ales püres animes y periâ s. Antone. Can che al enê zruch da n iade, è l'ora sön mësa.

Tan de plö grazies fossel da re-gistré tl'Eurona y te süa patria la-dina dô la mort de siur Ujöp, che al mëna dal cil jö a nos dütaurela čiamó.

Dezember

1	Mercui	v	Otwin, Edmund, Eligio
2	Jöbia	v	Bibiana
3	Vëindres	M	Franx Xaver
4	Sabeda	v	Jan Damasceno, Barbara
5	DOMËNIA	V	2a D'ADVËNT, Saba, Hartwig
6	Lünesc	v	Micorà
7	Mertesc	M	Ambrosio
8	MERCUI	S	IMMACOLATA
9	Jöbia	v	Valeria, Leocadia
10	Vëindres	v	Melchiede
11	Sabeda	v	Damaso
12	DOMËNIA	V	3a D'ADVËNT, Hartmann
13	Lünesc	M	Lucia, Ottilia
14	Mertesc	v	Jan dla Crusc, Alfred
15	Mercui	v	Cristina
16	Jöbia	v	Adelhaid, Albina, Ada, Eusebio
17	Vëindres	v	Lazzaro
18	Sabeda	v	Maria Aspetaziun, Wunibald
19	DOMËNIA	V	4a D'ADVËNT
20	Lünesc	v	Cristian
21	Mertesc	v	Pire Canisio
22	Mercui	v	Zeno, Flavia
23	Jöbia	v	Vittoria
24	Vëindres	v	VÖIA DE NADÈ, Adamo, Eva, Adele
25	SABEDA	S	NADÈ, Anastasia
26	DOMËNIA	F	Sacra Familia, s. Stefo
27	Lünesc	F	s. Jan Apostel y Ev
28	Mertesc	F	de Fantu
29	Mercui	f	Tomas, Davide
30	Jöbia	f	Rainer, Irma, Günter
31	Vëindres	f	Silvester, Balduin

©

©

©

©

P. Ujöp Freinademetz
(An dijô, duc dijô: Al é n Sant)

Na plata de nostra regiun scriô: Tla China él mort l' gran y sant misionar Ujöp Freinademetz dal maràc ai 28. de jené 1908. Al è nasciü a Badia ai 15 d'auri 1852, al è ruvé al'été de apëna 56 agn, de chisc n'âl passé tla China 30 agn a lauré y sfadié pur cundüsc tan y tan de animes sön paraïsc.

Purchël él sté incundé solenemènter dal Papa a Roma in domënia, ai 19. d'otober 1975, che Freinademetz é BEATO nanter i sanç dl paraïsc adium cun so Superior Arnold Jansen de Seyl.

Chilò portuns val testimonianzes de süa santité. N seminarist chineje damana n cumpagn de siur Ujöp: Cherdéis os, che P. Freinademetz side sön paraïsc? Al respogn: Sce siur Ujöp n'é nia a paraïsc, spo poduns nos düc dé sö la speranza de ji a paraïsc. Iö à dagnara albü l'impreciun: Chësc é n sant, sciöche al ne m'é mai gnü dan dai edli. Na monia scrì: Iö me record ciamó avisa, che impormó pro P. Freinademetz sunsi gönüda a capì, ci che n sant purdërt é y dess ester. Dandaia m'imaginâi n sant dagnara val d'extra. val de straordinare. Pro P. Freinademetz me dijôi: Al é n sant. So perié. süa devoziun, so baié, süa bunté, düt so cumportamënt. chësc é düt veramënter santité. Nia de straordinare, mo düt umânn y impò âl ckeze, che te fajô impreciun y te tirâ a fa dô a so ejempl. Al è n sant, che me plajô che an nâ bria de ester spaui y impò tirâl a se.

I chineji à pö l'ödl fin, ai vëiga atira, sce un é da laldé o da desprije. Sc'ai dijô che n misionar è bun, spo messâl pa bëgn ester dër bun. Sce ai dijô: Al la fej, spo êl bun. Da chësc y chël ater dijôi: Al é n bun pater; de n n'ater: Al é

dér n bun. Al ne podess nia ester miù. Mo pur ester declaré sant dai chineji, mëssun pa bëgn ester n P. Freinademetz. Y infati, i cristiagn l'aratâ sant y i portâ amur sinzir. Sce n chineje fej val de té, spo éla oramai desigü inscio.

Can ch'i aldîn dla mort de P. Freinademetz, ênse propi pro l' laur de puzené dûes cosses pur êl, na palla da curi l' calesc y na ciamaja. Atira gnêl d'atres monies adalerch y se periâ n toch pur reliquia. Insciö éla inc coi ciatvëis dl caplan da S. Martin, sciöch'i un bel dit altró.

Nia de manco gnêl araté sant te süa patria ladina. Un de Badia cunta: Can che nosc curat Santo Palla incundâ la mëssa de sopoltöra, dijôle: P. Freinademetz é mort da sant, purchël ne fossel purdërt da tigni na mëssa da mort, al n'a nia de bujëgn de nüsc sufragi. Mo al l'à impò fat. Al dijô ciamó an n'ater: P. Freinademetz pôn zenz' ater perié de grazies. Na parentela de siur Ujöp cunta: Can che nostra uma baiâ de so fre Ujöp, spo l' fajôla dagnara col plö gran respet. Ala l' venerâ dô süa mort da sant y l' periâ gunot. Nos se fajôla bel da pici perié siur Ujöp. La medema idea à pa bëgn feter düc tl comun de Badia y te düta la valada ladina. Mi pere, dij la medema, à baié col curat Santo Palla y chël i à mostré l' post te cortina, olà che an dô sopolî l' corp dl beato misionar. Dr. Baur, che düc cunesc tan che postulator pur la beatificaziun, à abiné n grüm de testimonianzes de grazies ciafades dal P. Freinademetz. Dr. Baur n'a nia podü udëi l' dé dla beatificaziun, mo l' dé dla sopoltüra de Dr. Baur a Taisten, dijô l'vësco dla diozeje, che Mons. Baur sarâ pa bëgn sté l' prüm a i toché la man a P. Freinademetz pur i fa les cungratulaziuns pur la beatificaziun.

SALŪČ LADINS

Dér n bun ann cun furtüna y benediscium, cun ligrëza y amur, cun cunténtëza y laur, cun sanitè y düt l'ater l' bun laprò aoda l' Calënder ladin a düc i ladins a čiasa y tl fu-resto, ai pici y ai gragn, ai paurs y artejagn, ai ustis y al personal, ai pròi y ai maestri, ai pensionisc y ales monies y a düc canç i atri, zënza ne n tó fora un.

L'ann che é sté, chèl mëssuns dì, é sté purdërt in gran pert dér n bun ann. L' tëmp e sté scialdi bun pur düc canç y inscio poduns inc dì generalmënter dla sanité dla jënt de nüsc païsc.

Al é bëgn da capì, che valgùgn de nos à messé se tralascé y é gnüs cherdà da Chélbeldi tl'eternité. Ara é mefo inscio, che can un, can l'ater, o un indò l'ater mëss lascé chësta vita y chësta tera. I ne sun mefo nia destinà pur chësta tera, mo pur l'ater monn. Incö tóchera a me, indumàn a te !

Valgùgn de nos à inçé messé porté l' pëis dla maratia, magari inc edemes y mëisc alalungia. Chisc adora spezialmënter nosta cunsolaziun y nosc aiüt. D'atri indò à albù desgrazies te čiasa, te majun o altrò. Nosta mentalité cristiana se dij de daidé olà che ara va y de mostré comprenjiun, zënza i čiaré tl müs a jënt. Cun la comprenjiun sora indere n'él pa gnanca čiamò cis tröp de fat; al mëss pa bëgn inc gni docà i faç. Nosc aiüt se dess incé spo imprüma de düt se mostré olà ch'al é plü de bujëgn, y no ailò, olà che al é l' gran inom.

Inc materialmënter poduns dì, che ara é jüda bun. Al é indò cursciù da vire y i furesti é inc indò gnüs adalerch, ch'i ne savôn pa gnanca gunót, olà i mëte. Mâ impò ne suns nia cis cunténç.

De düt l' bun de vigni vers, ch'i un indò podü gode te chësc ann passé, dessun bëgn ester reconoscënc y se recordé de i dì dilàn a Chél-

beldì, che s'l'à lascé avëi. Zënza de vël n'ess düta nostra scicaria y düt nosc savëi y nostra forza jove nët nia. Chi che mina de podëi fa düt instësc, chi n'à gnanca ciamó metü man de cunësce la realté.

Tl'ann nü tóchera pa spo inc de punsé dô n pü, co ch'i un adoré düc chi bëgns materiâi, spirituâi y morai, che s'é gnüs dà tl'ann passé. Uns salpü d'i aministré dërt o i uns inc adoré a dann de nosc corp y de nostra anima? O fajessun mo dërt a se tó datrai dassén nos instësc tles orëdles! D'atri ne pòn nia tó tles orëdles al dédaincö zënza ruvé tl prigo de gni denunzià. Sc'an roda datrai n pü incërch val santù, spo vëigun bëgn cosses, che fesc ste i ciavëis impuntasö, incé sc'ai é lunc.

Da fa roba n'él aldédancö nia tan rì, mo da l'aministré. Sciöche chël tal, che â n nês dér köce, gnô n iade damané da n n'ater: "Âl costé tröp chël nês köce?". "Da cumpré n'âl nia costé tan, mo da mantignì me costel trö de plü", respognôle.

Lasciun sëgn chëstes cosses y i dijun bel dilan a Chëlbeldi de düt l' bun ch'al s'â dé y incé dles crusc che al s'â lascé porté, ciudi che vigni crusc portada dô a nosc Signur, se dëida salvé nos y i atri.

Sëgn él incé dërt, sc'i ciarun inant

tl'ann nü. Mo ciarede mâ dassén, sce an ne vëiga nia. Ci che à da gni é ciamó düt scür, curi pro, y al é dërt insciö; al é trö dami, sc'i ne l' cunesciun nia. Chël che cunësc incé l' futuro, sa pa bëgn da regole düt dërt. Ara sta mâ a nos da se cunformé dërt cun vël.

Pur ci che à da gni él desigü bëgnfat, sce an pënsa datrai, mo plü dërt él ciamó, sc'i jun tl'ann nü indò cun la buna orienté pur nos y i atri y cun l'inom de Di.

Nosta vita, nostes ligrëzes, nosc laur, nostes fadies y incé nostes crusc uruns mëte tles mans de chël che s'â cherié, spo à düt valüta pur chësta vita y pur l'eternité.

L' Calënder ladin aoda ciamó n iade düt l' bun a düc i ladins, incé a chi plü dalunc y al oress indò ruvé te dötes les ciases ladines y i cunté dant de vigni sort de cosses de ütl o da rì o dl'aurela cûrta. Da düc oressel indò gni tut sö cun amur, incé sce al à messé chësta óta, sciöche düt é alzé, incé vël alzé l' prisc pur pudëi gni fora y se mostré indò ai ladins.

Düt l' bun ai ladins! Gnisse, uresse bun, sopertesse, purdenesse, laurede, fajede l' dërt y l'iüst y reste de ladins de parora y ciamó plü de fat!

L' Calënder ladin

L'aisciöda.

Chësta bela parora i fej indò trà l' flé plü lisier a tröpa jént. Sce-bégn che inçè l'invèr é dér na bela sajun, mëssuns impò di, ch'i n'aspet-tun nia l'ora, ch'al vëgnes l'aisciöda.

L'prüm vërt dan ciasa, sòi prà y sòi lëgns, i prüms ciüf sòn chi cõi y te nüsc urtc se fej indò tó speran-za tla vita. No mâ jént vedla dij: l'invèr é indò passé, i ti l'un indò fata n iade, sëgn pôra bëgn indò jì; mo inçè jént jona cõi la prüma mi-landura, les prümes pices rames da minài cun veneraziun y oramai cun devoziun. Ciudi pa? Ciudi che ares se dij, che al vëgn l'aisciüda, la sa-jun che porta indò vita nöia y spe-ranzes nöies pur gragn y pici, pur vedli y jogn, pur i amarà y pur i sagns.

D'aisciüda vigni plaia, vigni feri-

da y vigni maratia varësc plü sauri. L' surëdl, che an vëiga cotàn plü di y mëna plü cialt, l'aria plü morjela, i dis plü lunç: döt dëida pro a al-zé l' moràl de na porsona, la bu-na löna, la speranza de vire.

An pô indò lascé la stleta aria dla stüa, che pudô gni daurida tan püch d'invèr, an pô indò ji alalergia y trà ite aria sana dla natüra. L' monn mët indò man a se descedé, a ciafé vita y a dé vita.

Chësc se dij inçè les beles festes dla Dlijia, che é da d'aisciüda y nanter chëstes imprüma de düt Pa-sca, la festa dla resureziun, dla vi-toria sura la mort y l' mal. Pur düt l'ann n'uruns nia se desmentié chë-sta festa, ciudi che dütes les domë-nies dl'ann é de pices festes da Pa-sca.

*Tröp ciariü de merz, chël é da savëi,
tröc tëmporài d'isté é da tumëi.*

* * *

*É l'aurì ciamó tan bun,
al i nëi söl ciapel al patrun.*

* * *

*La rosada de mà a döt fej bun;
la broja de mà fej dann a vignun.*

Cürta storia dla colonisaziun dla Val Badia

Degügn ne n'à mai salpü da di na sigüda sön la storia dla prüma jënt, ch'é gnüda ite t'nosta valada: no la tradiziu, no vedli scriç, no la sapienza di sciensià de storia o les recordënzes dla veciaia. An ne sa purchël, chi ch'al fô i prümz abitanç, da olach'ai gnê y canch'ai fô gnüs adarlerch.

N pü de lüm tl' scûr di tämp da lunc da zacan dl'avanstorìa (preistoria) â-n ma pudü avëi dô ch'an â metü man de ciavè y de runcé te teraç de diversci posé. Insciö é-l gnü a lüm patük y massaris ch'i antenaç adorâ ilaóta y che s'à conservè, ciavà ite tla tera, incina ch'ai é gnüs descuris. Sot mürz a "sëch" vedli y de gran estenjiuns, ti scavi dles fondaméntes sótes d'gragn fabricaç, à-n pudü ciafè massaris da laur, intires o ma val toç, d'pera o de brom, toç de massaris da cujné d'ram o d'còp, massaris pur fa sacrifici a divinites paganes, patük d'abelimënt, inscioche anì, morones, variëties, recins y i.i.

Da studià d'archeologia (Remo LUNZ da Burnech y Gregör INNEREBNER da Balsan), ch'à fat ciavè te plö posé, é-l gnü ciafè sö ségnis de vedliscimes abitaziuns inçè tla Val Badia. I scavi facò fa dal'injinir Innerebner dl 1953 tla localité Ciastlins (Gschlierhof) a Peraforada de Sura, à descurì inanter prè y bosch, sot al mesc Ciastlins dal dé daincö, vedliscimi mürz a "sëch", ch'stlujò ite n'abitatiun avanstorica cun na largüra de plö de 1000

metri quadraç. I scavesc fat dan da püç agn, à inçè portè a descurì restli d'óles de cóp y spitic d'teracöta, ch'vegn conservà tl'museo de Balsan. Da chisc retrovamënc po-n cun sigurëza desmostrè, ch'al é ste t' chësc post na vedla costruziun. Dô i cunc di archeologhesc mëss éster chëst'abitaziun stada fata circa 1000 agn dan Gejù Crist, al'ultima "eté dl brom".

Inçè l'injinir Lunz à pudü ciafè tl medemo post, dan da püç agn, restli y ségnis dl'eté preistorica.

N n'ater post, ch'à dütés les carateristiches de Ciastlins, é la localité de Ciastel y de Sotciastel a Badia, olach'al é inç ste ai tämp antichi na abitaziun preistorica.

Ciastel y Sotciastel porta l'nom de na sort de ciastel di tämp passà, che dess éster ste söl "nes" dl col dan dal mesc dal dé daincö. I archeologhesc l'arata dl'eté da circa 1800 a 1300 agn dan Gejù Crist. Dal gran mür a "sëch" che l'stlujò ite, po-n pensè, che l'abitaziun antica foss stada fata da na costruziun de pera. I laurz de ciavè, facò dal'Innerebner dl 1953, y ch'à portè ala lüm ségnis sigüsc dl'eté dl'avanstorìa, é na destomonianza ch'ne lascia dubité, ch'al sides ste te chël post na abitaziun. Inçè l'nom dla localité — Ciastel — signifi-chëia, ch'al messâ pö éster ste dai-lò naota na costruziun fortificada.

L' "Burgstall" de Fanes, ch'é gnü ciafè sö dal medemo Innerebner, é üna dles plö altes colonisaziun dl'

Europa a 2600 m s.l.d.m. I restli de teracöta, ciafà pro l'gran mür d'peres, arcunciades üna sura l'atra, lascia pensè ala defeja dl' legendario ciastel dla popolaziun dl' regn di "Fanes" tl'monn di Ladins. L' "santuari" di Fanes fô sön i crêp de LA CRUSC, sot Piz da les Diesc y fô stlüt it' da n gran mür (Ringwall) de 60 metri de lunghëza. A mez dessél éster ste na sort de ciampani col scagn dla regina di Fanes: Dolasilla. Te "Dolomitansagen" po-n li: "Sön Fanis é-l' ste n ciastel cuntra la locia d'San Ciascian y ilò é-l ste n re ch'à albü vera y düt é jü a nia".

Söl regn di Fanes é-le les plö belles liondes (legendes), scrites da Karl Felix WOLLF te süa opra "Dolomitensagen" y "Das Fannes-Lied" de Karl STAUDACHER.

L' post al pé dl' crêp da "La Crusc", olach'al é al dé daincö l' vedl santuario de Chélbeldi dala Crusc, cun süs legendes, po inç'éster ste a n têmp abité da jént pagana; mo al mancia les proves.

Al pè inçé, ch'al sides passè n tru al têmp di Romani (16 dan G.Cr. - 476 dô G.Cr.) pur la Valbadia dal presidio roman de Litamum (Innichen) pur Sebatum (San Laurenz), Preromàn, Pulpigliaia (Valparola) da ruvé tla fertile planüra padana; mo al ne n'é nia storicamenter si-gü, nianca a conferma dl'toponim "Preromàn" = pre di Romani.

Chi ch'al é ste i prümz abitanç y can ch'ai sarà gnüs te nota val, ne sa-n nia. An sa ma inveze, che al têmp ch'i Rezi fô sciampà ite

bles Dolomites (circa 800 agn dô Gejù Cr.) av-i ciafè t'val post jént de statüra da gigant, ch'viô te tanes dles boscaies vergines y ti andri di crêp. Ai se nudri di frûc dl bosch y dla çer dla salverjina, a chi têmp tan numeroja. Al fô chisc i Salvans y les Ganes, ch'é ciamicò dütaurela recordà tles legendes y conties de jént vedla. Tröc posc porta ciamicò so inom, insciöche "Rü dla Gana" a La Val, "Morin di Salvans" a Gran Fanes, "Val dla Gans" a Onies, "Rü dl' Salvan" a Frara y tagn d'atri.

Dai prümz Rezi à albü origine les prümes ciases, che dô la tradiziun dess éster stades a Pliscia, Asch y Curt a Marò, Ciastel a Badia y La Ila, sciöch'al dij l' liber "Enneberg in Geschichte und Sage" d'autur Dr. A. Vittur.

Tles gran boscaies dales pertes fora gnê-l batü jö lëgns pur arjigné ca les pastüres d'armenç (armentares). I terac tles beles pojiziuns gnê "runçia fora" pur fa ciamp y pra (Runch, Runciadücia, Runcac), olach'al gnê spo fat plötert ciasotes y stales pur i tirz: les "ciajares". Insciö nasciôl spo cul' têmp i "mesc de ciajara", ch'é nominà pur la prüma óta tl vedl "urbar" (liber fondiar - Grundbuch) da Sonnenburg dl'ann 1296 cun l'inom de "mansus, curia, armentaria, ovilis y sway". Chësc vedl urbar fô spo gnü trascrit tl' todësch (acioche dütes les monies savéss dal' li) l'ann 1325 cun la denominaziun di mesc suranominà "Küchenmeierhöfe o Schweighöfe". Tles 4 comunes dla Valbadia da ilaóta fô-chisc mesc de ciajara:

tla comune de MAREO:

»	»	»	BADIA:
»	»	»	LA VAL:
»	»	»	CORVARA:

armentares - mesc de ciajara nr. 26

»	»	»	nr. 21
»	»	»	nr. 21
»	»	»	nr. 11

S p e z i f i c a

di mesc de čiajara-armentares tles 4 comunes da ilaóta nominàti urbarz da Sonnenburg dl'an 1296 l dl'ann 1325 tla val B A D I A

Comun		mesc 1296	tl 1325	armentares-mesc de čiajara
MAREO	tot.	53	64	26
fraz. La Pli-S. Vigile		34	39	21
» Rina		19	25	5
BADIA	tot.	73	76	21
fraz. S. Linert		38	40	10
» La Ila		15	15	3
» S. Čiascian		20	21	8
LA VAL	tot.	51	76	21
fraz. La Val y Pidrò		41	43	15
» S. Martin		6	8	—
» Lungiarü		—	21	2
» Antermöia		4	4	4
CORVARA	tot.	17	25	11
fraz. Corvara y				
Pescosta		7	12	10
» Calfosch		10	13	1

V i j i n a n z e s

tla Comune de BADIA cun mesc de čiajara - armentares:

1) San Linert de BADIA :

Craciorara	1	mesc	čiajara
Peslalz	1	»	»
Adan	1	»	»
Coz	1	»	»
Razuns	2	»	»
Fossè	2	»	»
Valgiarai	1	»	»
Sotgherdanal		armentara	
	tot.	10	

2) San Čiascian

Čiampidel	1	armentara
Suračianins	2	armentares
Plan	3	mesc čiajara
Sorega	1	» »
Plan	1	armentara
	tot.	8

3) La Ila

Čianins	1	mesc d'čiajara
Verda	2	armentares
	tot.	3

Čiases vedles da La Ila

Da na picera odlada ales čiases di mesc dles vijinanzes dl' paìsc da La Ila, po-n s'fa presciapüch na idea dl'eté dles costruziuns. Veraménter, püces čiases o degünes mëssel' éster čiamò restè in vita al dé daincö dai prümz tëmp dla vedla colonisaziun. A giudiché dala parüda, diversces čiases plö vedles é stades renovades o comedades sö, atres é tomades adüm o jüdes in roo dal gran péis di agn y ma püces lascia odëi süa eté cun n numer scrit sura la porta de čiasa. De chëstes é-l' ma t'düt l' paìsc: la čiasa a Marin de Sura al nr. civ. 9 cun l' medieje 1620; la čiasa vedla a Rottonara nr. 17 dal medieje 1687; la vedla dlijia-capela dl' 1363; 1 čialt dala blaa dl' 1687; la Grančiasa (čiastel Colz) dl' 1468; l' čiampanì (recostruì) dl' 1696 y la vedla osta-ria Stella - Stern cun l' medieje 1742 tl' bopn dala stëra da 6 béc.

Una dles costruziuns plö vedles,

dô la tradiziun, dess éster stada chëla dl'

čiastél da RUAC.

Al ne n'é plö da odëi al dé daincö, deaché süa sterscia costruziun, a forma d'scatora chedra sön fondamënta de crëp, à cun l' tëmp de dô. La füria di temporai y de cataclismi l'à portè dô na lungia y glo-rioja esistëenza ala completa desdruziun. Insciö messâ-l' gnì demoli l' ann 1912 y les 3 families da paur Granruaz ch'l'abitâ, messâ l' tralascè y se n'reträ tles düs čiases nöies fates sö tl' post dlungia.

T'na inzijiun in ram dl' 1829 (Tinkhauser-Burnech) vëgn prejenté l' čiastel adüm a deplö fabricaç; inciar l'ann 1900 fò-l ma plö un n fabriché su y plëgn d'sfësses y, al tëmp dla demolizun dl' 1912, fò-l' na roo cun la bela talara d'porta go-tica d'pera foscia laurada; chësta é čiamò da odëi tla fondamënta dla čiasa nöia dlungia, nr. 46.

Ciastel da Ruac (1855)

Les gran campagnes de ciampoprè inciar l' ciastel ia, sön la témpla dla munt de Gherdenacia, se destenô fora dal rü da Marin al rü de Suc y da sot l' bosch d'Colcuch

Ciastel da Ruac (1912)

ala Granéga. L'ciastel fô pressapuchi a mez l' gran mesc, tl' post nominé "RUAC", ch'significöhia — post da trognores —, derivé dal latin "rubus" (Dornach), rubetum - Ruac, Rubatsch, Ruatz.

L mesc da Ruac vägn nominé la pruma óta tl'urbar da Sonnenburg (Suneburg-Ciastel Badia) l'ann 1296 sot l'inom de "Ruatz Falmurkan" y t'chël dl'ann 1325 "Ruatz Valmurcan"; dl' 1566 "Rubatsch, Calcuch, Terz Rubatsch; dl' 1588 "Rubatz"; dl' 1780 "Grossrubatsch mit Gütl Falkung", 1 Hausmühl mit Gang und Stampf, 1 Sagmühl. In chësc ann vägn inç nominé "Untergrossrubatsch" mit Hammerschmitten (feur) y Schlosserhaus mit Schupf und Stadele.

Al dé daincö: Ruac - Granruaz - Grossrubatsch.

L' ciastel é ste l'antica resedenza dla nobilté R U A C , ch'é plösigü n cornél di nobli de A S C H , deaché ai à trami dui t'so bopn l' cian dal'ös tla boćia.

Valgügn di nobli da Ruac fô inç sta vicaresc dl' vësco y ciastelagn a Tor de San Martin y a Andrac, in-

sciöche Iergl von Rubatsch (1482-1486), Johann von Rubatsch (1486-1487) capitano dl' ciastel d'Andrac; Hans (1475-1500), Stefo (1507) y Pire von Rubatsch (1507-1528) fô sta vicaresc a Tor da San Martin. La ligna dla descendënya dla nobilité di Rubatsch se destudâ cun la mort de Jan da Ruac dl'ann 1587; al é supulì a Sarns de Pursenù, olach'na pera d'ermo t'chëla dlijia l'recorda.

L vedl ciastel da Ruac é ciamò recordè dala storia pur l' fat de sanch dl' Gran Bracun, ch'fô ste ilò suranöt ai 7 de dezember 1582, denant ch'al gniss copè tl' bosch d'Colmaladat, inanter Corvara y La Ila, dai assassins dl' nobl Jambatiesta Colz-Freieck la sëra dl' 8.12.1582.

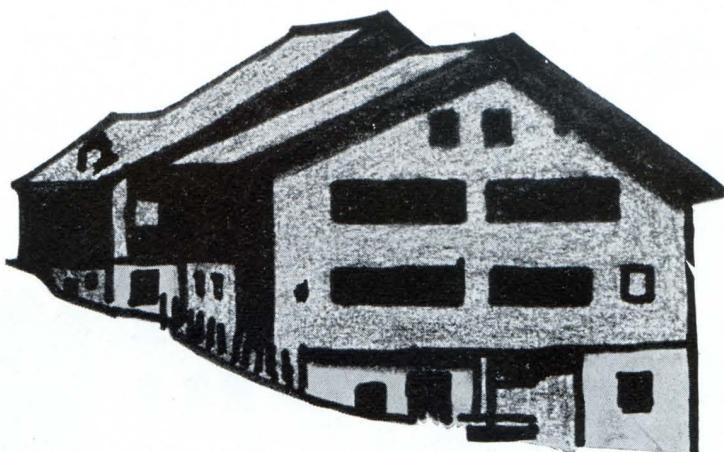
L' ciastel col' gran mesc fô ruvè dan dal'ann 1736 tles mans dla familia da paür Gran-Ruaz (Grossrubatscher) pur via de lizitaziun.

VERDA

Na ciasa zanzater vedliscima é chëla signada dal nr. civ. 1/a - 1/b tla vijinanza da VERDA. Ala é scrita tl'urbar da Sonnenburg dl'ann 1296 col' inom "Warda" y te chël dl' 1325 con "Varde ze vischlehen". Süa eté po-n ma calcolè dal tipo de gran costruziun, dal'importënya de süa poziziun sólo strada ch'condüsc ai jus de Frara, Ciaolunch y Inzija in funziun de "verdatrafigo" y de staziun dl "vedl daz"; mo degun

Verda

Verda - desëgn dla vedla čiasa (1975)

medieje imbanësc süa venerabla eté. A trüz de süa veciaia, ti tagnela čiamò tres bot a temporai y cataclismi dla natüra y spieia dütauréla, da vedla staziun de "verdaguardia", l' gran y important movimënt söla strada statal sotstanta nr. 244.

La psocia costruziun à solides fondamëntes con 5 čianôs d'mûr, ch'rüva incina a mesa altëza dl prüm plan. Chilò é-le trëi stüs, abitades da 3 families col dërt de 3 füç y cun na čiasadafüch grana y cun 2 de piceres.

Verda resultëia dal' vedl urbar dl'

1296 con 2 mesc de čiajara, ch'fô dl' 1562 di paurz Sigmund y Dominik von Werda. L'ann 1566 gne-la partida te "Verda de Sura, da Mez y Verda de Sot" tra Jakob von Verda, Christian von Verda y Baltasar von Verda. Dl 1789 vëgn-el nominé "Hof Verda" cun dërt de morin.

Verda o Varda é toponim y tl medemo tëmp cognom de familia; l' plö vedl ciaf-en nominé dl' 1437 — Hans von Werda — y dl' 1563 Sigmund y Dominik.

Al dé daincö ne n'é-l plö l' cognom "VERDA" te La Ila.

MARIN

Tla vijinanza de "MARIN" ciaf-en finalmënter na čiasa, che documënta süa eté; al é le čiasa signada cun la nr. civ. 9/a dal medieje sura la porta d'čiasa 162., mo la quarta zifra mancia; plösigü se tratel dla data d'renovaziun dla čiasa, ch'mostra čiamò dala pert de sot la injunta tacada pro cun l'tét alzè sö dales pertes: naóta messâ-la avëi l' tét tröp plö ért y fô origariamënter simetrica. Dô la manipolazиun resultëi-la completamënter de mür, cun les düs portes d'

čianoo a sest torón y inscio inè la gran porta de čiasa. Tl' intern dla čiasa é-l 3 stüs pur les 3 families ch'abitâ ilò, 3 dërc de füch cun 3 čiasadafüchs y l' port tl' prüm scür, purciche al é zënza finestres. Al pè, ch'la čiasa sides stada costruida dan la fabricaziun dl' čiastel "Granciasa" (1468), mo degünes scritüres l' documënta.

Tl'urbar de Sonnenburg é writ l' gran mesc da Marin cun l' toponim de "Sotpleymaring" dl'ann 1296, "Cudes et Pleypadern, Plai" dl'

Marin - ciasa vedla (renovada 1620)

1325, item die mulin ze "Unterplai", 4 eisen mit Nagel. L'ann 1566 gnê parti l' mesc in düs pertes: Maring de Sura y Maring de Sot. 1588 Bloy, Hanns von Rubâtz, Cudes und Prepedern. 1689 Maring de Sot und ob auch das guth Plai, 1740 gut Pla am Stern, 1780 Hof Sotpleymaring, l Metz Mühle, Behausung und Stampf (morin da mayenè, da pires cun abitaziun); al dé daincö: 'Marin de Sura'.

Marin o Maring é inom local a La Ila. Maring éince cognom, ch'po gnî documenté dal'ann 1595 insö: Baldassar de Marino. Marino é iné inom d'persona, ch'é deventé "Moling" a La Val y "Morin" a Gherdëna. A La Ila é-l' mort fora chësc cognom.

MARIN de SOT

Tla medema vijinanza é-l ciamò na ciasa bindebò vedla da odëi: al é la ciasa signada col nr. civ. 10/a - 10/b a Marin de Sot. Chësta à la parüda de n fabriché de "mesa eté" é sarà plö sigüda stada fata al tëmp dla spartiziun dl gran mesc de Sotpleymarin in düs pertes l'ann

1566. Insciöch'ela se prejënta al dé daincö, resultëila costruida dô ch'ala vardô jó l'ann 1859. Na porta d' cianoo tl mür vedl cun l'ergo a sest torón, féj pensè a na cert'eté.

Marin de Sot

Tl' gran fabriché, oramai düt d' mür, fô-l 3 stüs: la grana, chëla da méz y la picera. Ales fô abitades da 3 families, cun 3 dérò de fûch y na gran ciasadafûch cun furdapan.

Les trëi families fô cunesciüdes cun l' surainóm de "superbia, varizia y meseria". Dô l mè de fûch, düs s'arjignâ indô ca la ciasa burjada da abité inant; chëstes fô les suranominades superbia y varizia, intratan che l'atra se fajô sö na ciasa separada nöia, ch'porta la nr. civ. 31.

LA GRANCIASA

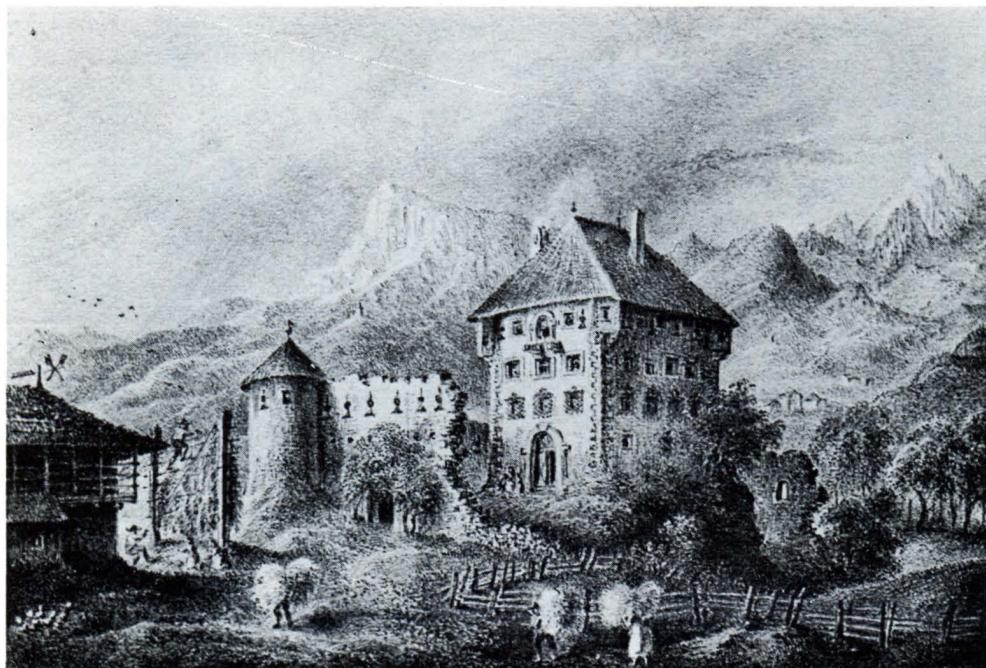
Čiamò n'atra gran costruziun tla vijinanza Marin atira l'ödl dl vian-dant ch'passa dlungia ia söl tru vedl ch'mëna versc Colmaladat tla val de Gherdëna y de Fodom. Al é l' ciastel nominé dala jént dl païsc "la Grančiasa" o ciastel "Colz". L' gran y pesoch colóss à forma d' scatora chedra cun mürz dala grossaza de 1,20 metri. Al sta sente sön n trono de crêp a mez na bela campagna sot l' bosch d'Colpinài. Chesc gran sass é ste depojité dailò al têmp dl'ultima dlaciaziun dai crêp dl grup dl' Sella, insciöch'ai dij i studià d'geologia y à servi pur ferma fondamënta a n ciastel, ch'é stlüt it da muraliuns cun torz, čiamò dütaurela te n bun stato d'conservaziun. Les numerojes feritoies ch'an po čiamò odëi, tan ti mürz dl' ciastel ch'ti muraliuns, lascia pensè a na fortificaziun a scopo de defeja, abitada da prepotënc y pri-gorusc assassins dla strada. A so-

stëgn d'chësta minunga sta l' fat de sanch cometü cuntra l' nobil Franciësch da Brach, l' Gran Bracun, ai 8 de dezember 1582. La së-ra da denant s'à abiné chilò l' nobil Jambatista y so müt Casper Martin da Colz-Freieck cun sü fanç, pur ji la sëra dô a incintè Francësch tl' bosch de Colmaladat y l' copé sòl iade da Corvara al ciastel da Ruac. Ilaóta fô la Grančiasa possessiun di nobli Colz y stlüta it da dütes les pertes da na curt chedra de muraliuns da béc cun 4 torz ti cantuns. Dô che Jambatista y so müt i fô sciampà ala prejun dl vesco da Pursenù, Cristof André Spaur (l' giudice dl'alta giurisdizion), se temô-i da na spediziun de castigo; purchësc fajô-l alzè l' muraliun dala pert desura a 7 metri cun tröpes feritoies, ci ch'an väiga čiamò al dé daincö cun na sort de "sorà" daite pur la postaziun dles guardies.

La Grančiasa ne n'é dér vedla

La Grančiasa (cun dlijia vedla) 1890

La Granciasa (1855)

sciöch' trüç mina, plö sigü d' diversci cënt agn plö jona dl' ciastel da Ruac. Súa costruziun va zeruch al' tëmp dl' nobil Hanns von Rubatsch zum Stern, ch' fô ste vicar y amministradù dl' ciastel Tor da San Martin dal' 1475 al' 1500. Al à ciastel la concessiun dal'imparadù Ferdinand I. de costruì n' ciastel "auf dem Burgstall in Stern" y dl' nominé "Neu-Rubatsch" (1536); sù parrenç abità l' vedl ciastel da Ruatsch "Alt-Rubatsch".

L' storiograf Stemberger mët la costruziun d'chësc ciastel l'ann 1537 sön les fondamëntes de n' vedl ciastel in rovina t'chël medemo post. Tl'urbar da Sonnenburg vëgn-el nominé pur la prüma óta l'ann 1468.

I nobli dl' ciastel da Ruac fô parentè cun i Colz da Freieck y inscio deventâ spo chisc col tëmp i patruns dla Granciassa.

Valgûgn agn dô l' bur fat d' sanch (1582) ti fô gnü tut düc i possediménç ai Colz de Freieck da

Picolin y la Granciasa fô passada dô la mort dl'assassin Jambatista, al' scomenciamént dl' 1600, ai Winkler da Colz zu Rubatsch de La Ila. La familia di nobili Winkler fô da San Lauranz.

Dl' 1683 él nominé Johannes Winkler von Colz zum Rubätsch in Stern. Tl' bopn (Schild) portâ chisc nobli l' "Steinbock" y tröc d' chësta familia fô sta vicaresc o amministradus a Tor de San Martin. Dai Winkler fô gnü venü l' ciastel ai nobli de Mayrhofen da Sompunt, che l'à albü pur püç agn y da chilò inant servì-l' pur ciasa di püri dla comune de Badia incina al 1805, spo fô-l' gnü adorè inçé pur ciasa dala scola (1805 - 1808) y ultimamënter gnê-l' venü ales düs families da paür Rottonara y Pescosta adüm al gran lüch. Chëstes l'venô spo l'ann 1967 al' hotelir Otto Pizzinini.

L' ciastel, ch' fô ilaóta te stletes condiziuns, gnê renovè ti agn 1972-

73 dal' ufiz delle Belle Arti y fej al dé daincò bela figura; al vègn dér amiré da passanc y da foresc.

Les gran finestres dl' prüm plan porta ciamò dütauréla les beles fériades dl' prüm tèmp dla costruziun dl' ciastel, ch' mancia te dütes les atres. L' portun a forma romana, é fat d' pera (arenaria) foscia y laurada, insciöch'inçè les portes dles cianoos. Na stiga d' pera porta jö t'na gran perjun te tera sot al livél dl' portun. Na picera porta d'fer sera jö la picera perjun dlungia, ciavada fora tl' crëp, ch'é deldüt scüra. Te n parëi dl' mür é-l' chilò dala pert de sura (verscio Ruac) na gran lòcia, olach'al scomëncia n büsc tl' teren, ch'pudess éster stada la "bòcia" dl tunel, ch'dess avëi comuniché col ciastel "Alt' Rubatsch". Söla mesarìa tra i due ciasti po-n ciamò odëi ti "plà da Marìn" les fondamëntes de n fabriché de zirca 20 metri de lunghëza, situé te n post da podëi odëi trami dui i ciasti (post d'oservazion?).

Na stiga lungia d'pera porta söl prüm plan, olch'an po odëi söl mür dala pert de sot n desëgn (dér roviné) dl bopn. L "somàs" (sot-tët) é düt un n plan y l' lignan carbonisé tl' bel mez lascia pensè a n ciampani de guardia che surpassa l tét; chësc é ste borjé jö a n tèmp y nia plö fat sö da nü, sciöche 1 vedl patrun "Cëch" d' Berto savò da cuntè.

La Grançiasa dess éster stada costruida originariamente pur ciastel da "ciacia" a mez les gran boscaies söles tèmples d'Gherdenacia y de Lains dal Fur, y dess avëi servi plöch'ater da residënça intratan la sajun dl'isté.

Valgunes personalités de chësc ciastel é stades: Dominucus von Colz in Stern fô tl' 15. secolo Ministerialrat al Patriarcat d'Aquileia; Johann Bapt. von Winkler zum Rubatsch in Stern fô amini-

stradù dl' vësco a Tor de San Martin dal' 1704 al 1739.

Intratan la prüma vera mondial fô tl' plantera dla Grançiasa la becaria, ch'arjignâ la cer pur i soldas dla front de Falzares y de Col di Lana. Canch'al fô gnü ciavè söna büja pur ciavè it i òsc di tirz copà, av-en ciafè n schelet de persona cun l'armadüra de fer ciamò intira.

La Grançiasa - Ciastel Colz (1967)

Püé varesc sura l'entrada tl mür inciar l' ciastel, fô-l dlungia l' truda Maròn n pic fabriché de mür, ch' servì pur depojité l' diejo, ch'i paurz-afitadins messâ dè jö ales Signoris. La porta, ch'é ciamò conservada, porta l' medieje 1687; chësc "cialt dala blaa" é ste trat jö l'ann 1958 y süa fondamënta po-n ciamò odëi dlungia la ciasa nöia nr. 106.

M E Z T R Ü (C a l b ü s c)

Söla strada vedla, ch'gnê zacan dala Müda d' Badia ite y passâ sot Sompunt söla spona a manciampa

Meztrù (ċiasa trata jö l'ann 1958)

dla Granéga pur Altìn, Verda, Colmalad al païsc de Corvara, fô-l' na vedliscima ċiasa, nominada "Meztrù" (ċiasa a mesaria dl' tru). Ala fô sura la bócia dl' rü da Marin, ch' porta súa éga tla Granéga; mo súa pojiziun é apëna plö da individué, scé a-n ne n'à conesciü l' post (la brüscia), olach'ala fô stada naóta; l' post é nominé "Calbüsc".

La vedla ċiasa dal nr. 19 é stada trata jö l'ann 1958 y les düs ċiases nöies ch'é stades costruides porta les numeres 84 y 100. Ales é te na pojiziun plö alta, mo nia da lunc dala ċiasa vedla, ch' fô oramai düta d' lignan.

Meztrù resultëia scrit it tl'urbar da Sonnenburg l'ann 1296 cun 3 mesc: Meztrù, Suratrù y Rubascha (rúa é riva, rivo acido é rü aje).

La ċiasa vedla à 4 stüs, olach'al abitâ naóta 4 families, vign'üna cun n dërt de füch. Pur l'importanza dl' tru de transito, ch'condujô da ilò inant sön i jus d'Inzija, de Ćiaolunch y de Gherdëna, funzionâ incë n'ufiz dl' daz pur la roba ch' gné condüta da "udlà ite" y che jé inant (1780 - 1821).

Al 19.6.1821 rumpi fora sura Ca-

stalta la gran roo dl' Gianais, ch'â fermè la Granéga y ingravè ite la vedla „Müda Sompunt” cun 7 ċiases, 6 majuns y 4 fujines, forman n lech de pantan pur 10 agn ala lungia y ingravan ite l' tru ch' passâ pur Altìn.

L'ufiz dl' daz fò spo gnü portè l'ann 1840 tla vedla ċiasa de Planmolin, olach'al passâ spo l' tru nü pur Colmaladat.

PLANMORIN

La vedliscima ċiasa é nominada tl'urbar da Sonnenburg dl 1296 sot l'inom de Planmulyn, Play y Gueth, Planmolinghaus, 1840 Soldhaus. L' morin a mondüra y l' scartac dala lana ne vëgn nia nominà. La ċiasa é conesciüda col' inom de "ite dal tiscèr" y fô fabricada pro l' rü da Ruac, sciöche la ċiasa dl' feur (1780 Unter-Grossrubatsch mit Hammerschmitten Werkstatt) y la ċiasa dl "Mónia" (1780 Schlosserschmitten, Schupf und Stadele); de chësta ċiasa él ma plö i mürz dla fonda-mënta da odëi, mo la ċiasa dla fuji-na é ćiamò begn conservada y abitada, mo nia plö in ativité.

La vedla ċiasa col' morin fô ora-

Planmorin (čiasa trata jö l'ann 1959)

mai düta de lignan, sciöch'a-n po odëi dala foto y, deach'ala fô dër imalora, messâ-la gnì trata jö l'ann 1959. La plö che centenaria costru-
ziun porta la nr. 6 y degun medieje

é gnü ciafè sö con la demoliziun,
ch'ess signé süa giüsta eté.

Tl' medemo post gnê spo fat sö na čiasa nöia, zënza morin, ch' por-
ta la nr. 102.

Fontanacia

FONTANACIA

Dal'urbar de Sonnenburg dl'ann 1296 resultëiel tla vijinanza da Fontanacia l' toponim Fontanatze, dl' 1325 Fontunaths, dl' 1541 Fonta-
nätscha; dl' 1780 vëgn-el nominé n

mesc Gut Fontanatscha cun morin.

La gran čiasi, ch' porta al dé daincö la nr. civ. 4/a y 4/b é sta-
da plö gonot renovada y ne n'à pur-
chël la somëia da "dér vedla", in-
sciöch'ala sarà plö sigü. Ala é abi-

tada da düs families (dl' Ross y dala Lana) cun 2 dërc d' füch. Dales pertes sta-l düs de gran majuns.

Sot a stradun é-l ciàmò n'atra ciasa, no dër vedla, nominada ciasa "Jann" cul numer 3, mo ch'ne resultëia nia scrita ite tl' vedl urbar da Sonnenburg.

Fontanacia vögn derivé da "fontana" col sufix -acia, ch'oress di: la fontana ajia o la ria fontana.

LA DLIJIA

Tl zentro dl' païsc, püc varesc da lunc dala Granciasa, tl' medemo post olach'al é al dé daincö la dlijia parochial, stê-l naóta na picera "dlijia-capela". Al tämp ch' chësta fô gnüda arlungiada (1888), à-n ciafè söl mür a manciampa dl pic üsc l' medieje 1363, curi dal depënt dla figüra de San Crestofo, ch'â messègni crazè jö t' chëst'ocajiu.

La picera dlijia-capela â na lunghëza de 14 metri y na larghëza de 7,50 m, 3 finestres desvalis y tl'ót "costéis" (Rippen) dl stil gotich, la sacrestia y 1 ciampani. Chësc fô tomè ala fin dl 1600 y indô fat sö da nü cun l' "bopn" dl vësco dla diozese da Purßenù, ch' porta l'ann 1697. Dla vedla dlijia ne n'é-l restè al dé daincö nia ater plö ch'la sacrestia, la talara dla porta dl' pic üsc de stil gotich y chëla dl' ciampani, ch'ë a arco torónn, fates trames düs cun pera foscia dl' post.

Dan la prüma vera, fô-l 4 ciampanes t' ciampani, mo 3 â messègni dades jö al guern l'ann 1916; ma üna sora fô restada. Ala é nominada la ciampana dal' "agonia" pur l' bur sonn ch'ala à, porta l' medieje 1515 y à na burta forma.

Les 4 ciampanes dal dé daincö é gnüdes arjignades l'ann 1921; ales pësa adün 1.859 Kg y fej n'acord de Fis-dur cun la Sext.

Cun l' prolongiamënt dla vedla dlijia-capela fô-l gnü baratè fora

i dui altà vedli y l' pergo, ch' fô d'stil romano cun de nüs d'stil go-tich.

Sö la foto dl' desëgn dla Granciasa dl 1829 po-n odëi la dlijia-capela, desót l' cialt dala blaa y l' ciastel cun na tór y n'toch d'muraliun, coronè da béc a forma de "cola d'udundra".

PICENIN

A mez la vedla LA ILA é-l na pícerà viginanza, nominada Pichenin, che à inçè na ciasa vedla da mostrè sö. Al é la vedliscima ciasa nr. 13/b, scrita tl'urbar da Sonnenburg dl 1296 sot l'inom "Sotseck-mez". Ala é abitada da 2 families: de Mëne y d'Alvijio. Dales portes de cianò dal'arco torónn y dala süa costruziun, po-n zanz'ater reconësc chësta ciasa pur dër vedla, scemiac'h'al mancia la data de süa costruziun. Inçè ciàmò da n n'ater sëgn po-n conësc süa veçiaia. Tles parançès grijes y fosces dla stramésa tra l' port y la stüa, vëlighen ciàmò al dé daincö pici osc blanç, ch'ë i dënz dles personnes d' familia; ai messâgni conservà — dô na credënsa vedla — pur se mostrè al' giudiz universal cun l' corp intir dal' divin giudize.

Tl liber tavolar dl 1325 é nominada la localité "SAZICK" de "MEZ"; 1541 "SASSECKH de METZ RUBÄTSCH"; 1780 mesc "SOTSECK-MEZ".

Purmez a chësta ciasa é-l fabriché pro dala pert desura n n'atra ciasa, ch'ë tröp plö jona. Tl'urbar de Ciastelbadia resultëila impermò scrita l'ann 1563 sot al'inom "PRIZONIS" y dl 1566 cun "PITZENING"; dl' 1689 "PITSCHING", dl' 1703 "PITSCHENING"; 1780 drei vereinigte Höfe und Güter PITSCHEMING, 1840 "PITSCHENING-GUT".

L'injunta pro la ciasa da PICE-NIN, ch'ë signada al dé daincö

Picenìn (čiasa vedla y majun) - 1974

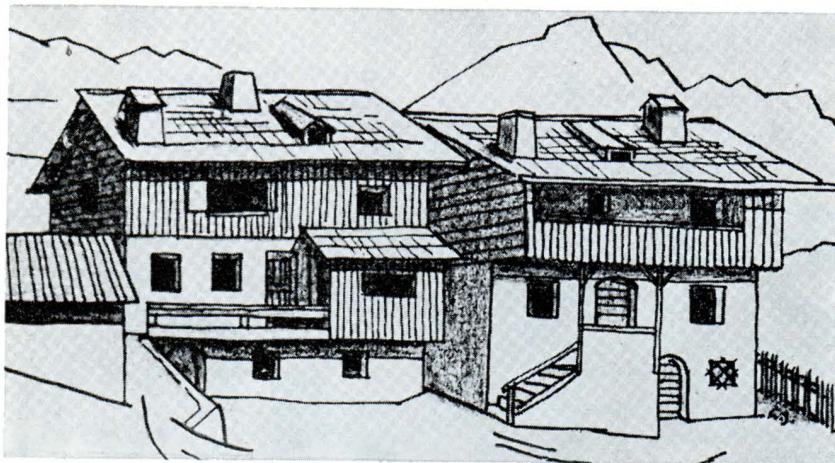
cun nr. 13/a, é nominada čiasa dla "Surda".

PICENIN o PICENING se tlama la localité, olach'al sta chëstes düs čiases y les families ch' les abitëia porta l' medemo cognom, magari mpü trasformè. Na gran pert dles families da La Ila porta chësc cognom, ch'a-n po bel documentè dal' ann 1570 insö: Domëna da Pitzening dala Villa di Badia; 1589 Cristoforo calicaro de Picinino; 1603 Zuanin Picinin dala Villa di Badia; 1625 Tomesc Pizenin; 1676 Jaco dl sartor da Picinino; 1700 Jandomëne Pitschoning; 1736 Janmatì da Pitscheining; 1769 Alvijio Pizzining; 1821 Ujöp Pizining, tistler; 1855 Micorà Pizzinini, maester. L cognom é scrit tl liber dl bato te diversces formes, generalmënter desfarént da na generaziun al'atra. Chesc cognom ciaf-en ince tl' Trentin: Picinini, Pizzini y altró. Tl'armada taliana ch' combatô tl'ultima vera cuntra la Russia, po-n li de faç eroici de n tenente Pizzinini.

Picenin o Pizzinini é toponim y cognom, ch' po gnì derivé dal latin "pinus" - "picea", = peciò (abete rosso - Fichte) = localité da bosch de peciós o péc. Trasformè pur todësch corespognel a "Feichter".

SOSSACH

La localité dlungia Picenìn vëgn nominada SOSSACH, ch'corespogn tl' vedl urbar da Sonnenburg dl' 1296 a "ZASICH" terzium"; 1325 ZAZZICH; zwei Güter ze ZASICH das dritte; Dominige, das dritte ZAZICH; 1325 Bursusaira 4 eisen und nagel, ist genannt daz groz ZASSECK; item das ander ZASSECK 4 eisen mit nagel. T'n documënt dl' 1437 él nominé l' destomone Iaco von SASECK, dl' 1475 Petrus de SASEKO; 1541 SASSEGKH daz dritt Marin. 1563 él nominé i destomoni Blasy y Antony de SASSEGKH o PITZENIG. 1588 SASSEGKH das dritt MARIN RUBÄTZ; 1780 drei

Sossach - ciases vedles burjades l'ann 1892

vereinigte Höfe und Güter SOT-SECH.

La vedla ciasa (düs ciases ch' tacâ adüm) portâ la nr. 12 y fô abitada ultimaménter da 4 families: d'Alvijio, d'Ujöp de Tita, d'Mussner (Gherdënes) y di Brides. Ala vardo jö ai 8 d'auri (jöbia Santa) dl' 1892. Düs families s'fajò sô na ciasa nöia sön les vedles fondaméntes (nr. 38 y nr. 39), les düs atres jê ad abité te chèles nr. 35 y 40 dal dé daincö. Dai dagns dl' gran füch fô gnuides preservades la vedla mafjun y les düs ciases nr. 35 y 40. L' vënt da sarëgn fô in chël dé tan sterch, ch'al portâ flames d' füch tl'aria söl têt dla Grançiasa, ch'â scomencè a verde y it pur la campagna da Marin de Sot, olach'al â metü man éinamai d'verde la cultura ia pur tera.

Al dé daincö éle tla viginanza de Sossach 4 ciases nöies inveze dla gran ciasa vedla.

SOSSACH, iné SOTSACH, significhëia "sot (1 sass) sach" (sass de Gherdenacia). Al é toponim y tl medemo tëmp cognom de famiglia, ch'vëgn gonòt dant te vedli documénç. A La Ila é chësc cognom bel da di mort fora.

ROTONARA

La ultima viginanza tl' zentro de La Ila cun valgunes ciases vedles é Rotonara, ch'é nominada tl' vedlurbar de Suneburg dl' 1296 ROTUNAYRA et in SAZZICH; 1541 LOTONÄRÄ, 1566 ROTTONARA. Di' 1780 vëgn-él nominé drei vereinigte Höfe und Güter zu ROTONARA, Hans ROTTONARA, 1840 ROTTONARA, Zuhaus ROTTONARA (Kat.). Chilò abità-l naota 3 families. Tla vedla ostaria dl' "Ost" ciaf-en n bopn cun la "stëra" da 6 béc y l' medieje 1742. La vedla ciasa é stada plö gonot trasformada y al dé daincö é-l gnu fat d'indora l' bel hotel "Stella-Stern".

Dlungia sta la ciasa nr. 16/a, nominada ciasa "Cramer". L' patrun vedl fojò naota l' cramer ambulant y tignò n pic "bar", sciöch'al mostra ciámò l' desëgn dla "boza y dl' got" sön la fazada dlungia la porta d'entrada. Chësta ciasa é söl' urt dla strada communal da zacan y ne desmostra propio na gran eté. Ala é fabricada purmez a n n'atra dala pert d'sura, ch'mostra inveze na gran'eté; plösigü é-le la ciasa plö vedla dla viginanza, o inc' magari dl' païsc, ch'é signada cun la

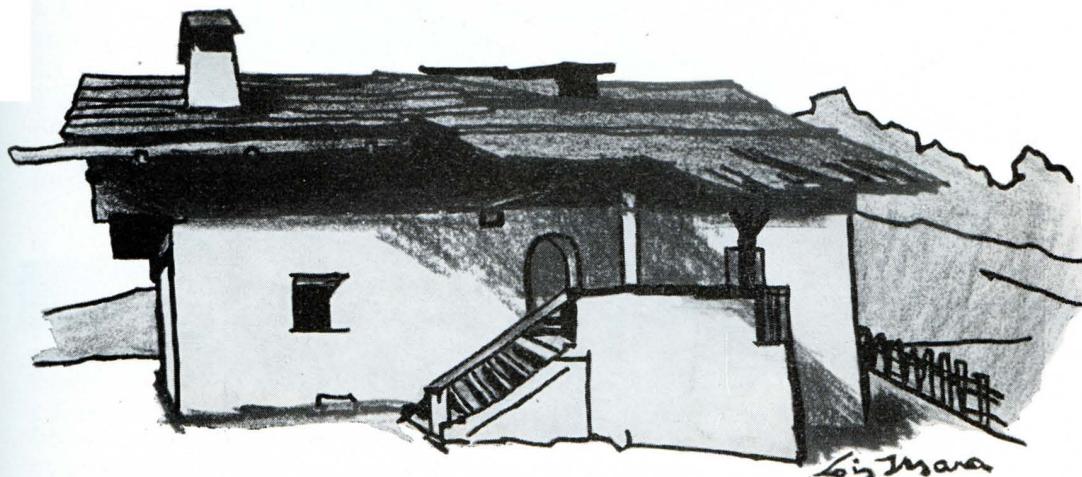
Rotonara - Ciasa Mariandl

nr. 16/b; da tröc agn ne n'é-la bel nia plö abitada, deach'ala é impert tomada adüm. Conosciüda é-la sot l'inom de ciasa dl "Mariandl" y fô naota abitada da 4 families cun na stüa sora da 2 finestres, na picéra y na mëindra; vigni familia messâ se contentè de n chert dla lerch tla picera stüa y düc viô adüm in pona pesc.

Ia insom la vijinanza é-l ciamò n n'atra vedla ciasa, ch' porta les

numeres civ. 17/a - 17/b; sön la fazada de sot po-n odëi l' medieje 1687. Les düs portes de ciasa y de cianò è de stil romano. La ciasa é dütarela abitada da üna na familia.

Pro chësta vijinanza alda ince "NINZ". La ciasa vedla cun majun stê a mez na bela campagna y messâ gni trata jö l'ann 1954, purçiodì ch'ala manaciâ de ji in roo. De sot gnê spo fat sö na ciasa nöia

Ciasa Püter

cun la nr. 92 y dlungia la majun separada.

"Ninz" é l'inom d' chësta localité, ch'é inçé cognom de familia; probabilmënter à-l origine dal'inom de persona "Nazio-Ignazio" y se lascia documenté dal'ann 1694 inant cun "de Ninz", nominé l' Zoleth; 1760 Dorothea da Ninz; 1782 Johann Jakob Ninz. Cun Ana Maria Ninz, l'ultima de chësta descendëenza, é-l mort fora l' cognom "Ninz" a La Ila.

S O S À S S

Tla vijinanza de Sosass é-l na ciàsa che, a giudiché dal stil d' fabricazion y dala parüda ch'ala fej, mëss éster vedla, vedliscima; plö sigü é-le la plö vedla, o almanco üna dles ciases plö vedles dl' païsc da La Ila. Cun siguréza ne se lascel di purci ch'ala ne porta degun medieje.

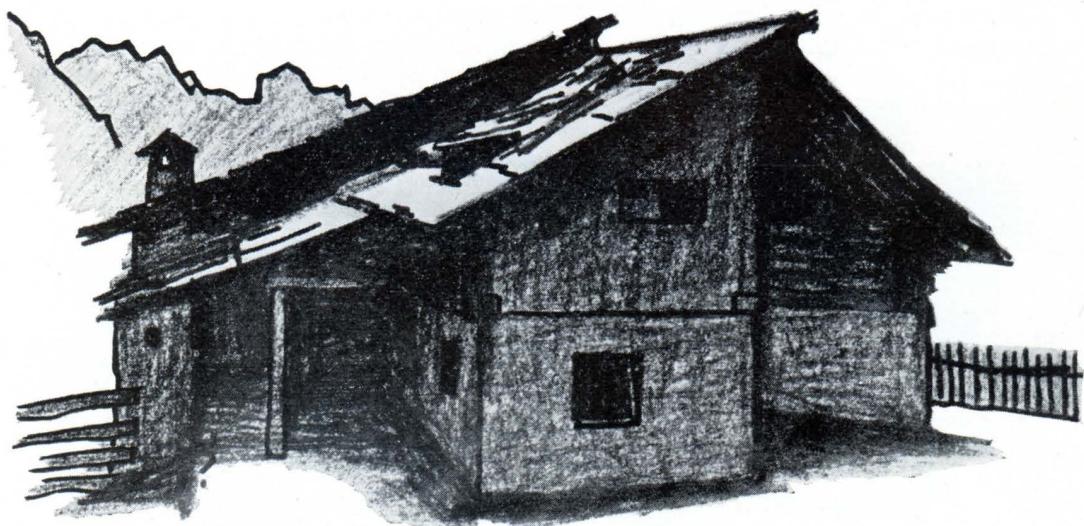
Les ciànôs é fates de mûr y l' rest é na gran costruzion d' lignan, ch'soméïa plöler na majun che na ciàsa d'abitaziun. Tl' intern é-l 4

stüs pur les 4 families che l'abitâ in têmp da zacan: i Sotsass (Pata), i Picolruaz (Cretola), i Dapunt (iagri) y i Surarù (Brides). Naota fôl üna na ciàsadafûch sora, zënza finestra, cun n gran ciàmin lerch y l' lëgn dala ciadëna sura frogorè. La ciàsa é signada cun la nr. 24.

L' mesc é notè tl'urbar de Ciatelbadia dl' 1296 sot l'inom "SUBTUS ZAZ"; te chël trascrit in todesch dl' 1325 "UNDERZAZ" cun l'oservaziun: "item Sussazeck geit X sol. an sand Nikolaus tag. Der hat auch grosses geiaid da von er ainer abtessin wildpràt dienen sol".

L'ann 1563 gnê parti l' mesc in düs pertes y Daniel de Sotsass ciafâ l' mesc de "UNDERSASS" dla largüra de "zway Jauch und fünf tagmadt wisen, ain waidt und das gejajdit". Dl' 1780 vëgn nominé l' mesc de Sosass de SURA y Sosass de SAT.

La ciàsa vedla de Sosass de Sot é plö sigü gñüda fabricada l'ann dla spartizun dl' mesc de Sosass. Ala fô gñüda trata jö püç agn dan la prüma vera mondial y fata sö

vedla ciàsa a Sosass de Sura

na nöia sön les vedles fondamëntes, ch' à al dé daincò la nr. civ. 22.

"Sosass" vègn nominada la vijinanza sot la munt d' Gherdenacia (sot l' sass), olach'al é les düs localités de Sosass de SURÀ y de Sosass de SOT; mo "SOSASS o SOT-SASS" fô incè 1 cognom dla vedla familia ch'abitâ chèl post. Al se

lascia oramai documentè dal'ann 1563 insö cun Daniel de Sosass inçina al'ultimo patrun dl mesc, ch' fô Iaco Sotsass, vulgo Iaco Pata. Al à venü so lüch y sen fô jü te païsc todësc a fa l' paür (1926). Cun chësc avenimënt é mort fora a La Ila l' bel cognom ladin "SOT-SASS".

Altin (ciàsa renovada l'ann 1956)

ALTIN - CIÀNINS

La picera vijinanza da "ALTIN" à albù al tëmp da zacan na gran importanza pur via dl tru ch' passâ ilò dan dal' 1821, olach'al fô gnü ingravè it dala gran roo, ch'sâ destachè dales campagnes sot l' sas da La Crusc (Castalta) y ch'â desdrüt la vedla Müda da Sompunt (7 ciases, 6 majuns y 4 fujines). L' tru che gnê da Pedraces pur ji a Corvara, passâ ilaota söla spona ciampa dla Granéga sot Sompunt y ruvâ a Altin, olach'al conflui adüm les éghes dla Gadera (da S. Ciascian) cun la Granéga (Rü Tort y Pisciadù da Corvara - Rü Fosch.). Chësta zircostanza fô de gran importanza pur la lauraziun dl fer (la

fujina) y dl lignan (la siéia) ai tëmp da ilaóta.

La ciàsa plö vedla ch'an ciafa chilò - nr. 21 - à, dan la rinnovaziun dl'ann 1956, la figüra d'na costruziun de mesa eté y vègn impermò nominada l'ann 1780; dl' 1840 la vedla fujina col'inom "Feuerhaus da Pre" ch'è ciàmò al dé daincò al stato original y la siéia ch'è sparida dô les ultimes granéghes.

La vijinanza da CIÀNINS (dlà dal'éga) vègn nominada tl liber dl' 1296 de Ciastelbadia CANIS de SUPTUS, 1325 CANEIS daz UNDER; ze CANIS 2 Lehen (feudi); 1780 Hof Unterkanings mit Gut Clusura da Pre; 1840 spartiziun in düs pertes: Schwaighof (mesc de

čiajara) Untercanings (Dom. Kat.) y Gut Clusura da Pre Untercanings.

L mesc de čiajara da Čianins sot-stê diretamente ala giurisdiziun vescovil dl' čiastel d'Andrac da Fodom, olach'al messâ dè jö l' diejo y paié les groaries.

La vedla čiasa da Čianins in düs pertes, fô l'abitaziun dles düs families "CANINS", plö tert "CRAZZOLARA". Ala burjâ jö l'alton dl'ann 1908.

Les düs families se fajô sö düs čiases separades: sö les vedles fon-

damëntes gnêl fat sö la čiasa dal dé daincô nr. 102 dl Gran da Čianins y t'na pojizion plö al bas, a mez la campagna, la čiasa nöia d'atra familia dala numera civ. 45. La localité chilò é nominada "ČIANINS de SOT".

"Čianins" è toponim ch'vegn da "campus, cannetum". Al é inçè cognom de familia ch'an po documenté dal'ann 1589 insö cun Zanno de Canines. Chesc cognom s'é čiamò dùtaurela mantignì.

F.P.

U'PISEPE.

Al n'é nia dagnora d'invèr, al ne po nia dagnora ester d'ai sciuda, al vegn inc l'iste, la bela sajun, che resc ji zruch la nei cina són les munts plu altes y inc aiò cia fera massa cialt, che ara delega sciöche na tornedüra de smalz sura frogore ia. Ma les dlaces plu al'alt sóles munts plu altes téggn ciampó bot al cialt dl'isté.

Dlunch vëgnel bel vërt y i prà da munt se curù y de vigni grandëza y tof, che la natüra é buna de fa crësce. Te vigni sferzüra di crëp plu altc y ciñamai nanter dles dlaces frëides dles munts plu altes vëigheste ciuf y erbes dal plu bel curù, che tira to edl y te mët a punsé al gran Creadù y cunscidré sua bela opera. Al basta dauri i edli y l' cör y incé l' plu frëit mëss crëi y gni morjel.

L'isté é spo sanbëgn incé la sajun dal gran laur pur l' paur y pur chi che vir dai furesti. Són chi prà, te chi ciamp, són les munts, són les strades, tes chës ciases y indlunch

vëigun jënt che se spaza y laora y salta y fesc de dé y de nöt. L'isté é la sajun dal gran laur. Mo l'isté é incé la gran sajun de chi che pô se gode les vacanzes. Nusc païsc intiers é plëgns de furesti, jënt jona y jënt plu vedla, che à lauré düt invèr pur pudëi d'isté s'la gode tla buna aria dles munts.

Chi che laora, à aldédaincö incé da vire y ciñamai incé l' tëmp pur s'la gode.

L' monn é gnü pice, chël vëigun chilò da nos spezialmënter d'isté. Da vigni pert dl monn vëgni adalcherch, da vigni naziun y da vigni popul. An vëgn cunesciüs cun jënt de atres idees y de atres religiuns y de atres usanzes.

Cun düt chësc dessun impò man tignì nosc caratter ladin, nostes belles usanzes, tl punsé, tl baié, tl vi sti, tla fede y tl perié. Purchël poduns pa bëgn impò ester valënç y de cherianza cun düc. Plu ch'i mostrun nosc caratter y plu ch'i gna run respetà.

*Sce l' juñgn é frësch y süt,
ti ciamp gareta düt.*

* * *

*Sce iuli la finëj cun plöia,
i paurs arà la möia.*

*San Berto vëgn cun plöia,
che düra ciña ala sumëenza nöia.*

* * *

*Sce l' setëmber vëgn cun tonn y tranì,
él i lëgns che ne zed nia da fluri.*

CALFOSCH

Calfosch fô dêr dadi l' post dles Ganes y di Salvans, inscî conta les legendes: La Gana de Val de Misdí che dess ester deventada na patrona chiló, y la legenda dl Salvan de Frara. Sun Frara él ciamó sëgn l' ru dl Salvan. Te Val, sura Calfosch, fôl pa inçé les stries che balâ de nôt inciar n fuch ia, slatinâ de vigni sort de diç y deperpo cojôvles borëis y dlacia y con i ciaväis dles mitans mal stortades ia fajôvles granijores. Chi paurz che les dessenâ se ciafâ spo la tampesta ju per l' cé. N iade fô mefo chëstes stries tan ries con i paurz da Calfosch che ëi è jus dal prô a perière d'aiut.

Bel avisa, è chësc sté bon de fa tan che les stries sen tira con gran fura y scraions su per chi crêp y ne se lascia mai plû odëi. Ciamó al-

dédaincu pôn odëi les gran strisciores cucines olá che ales è passades su. Bëgn duç è restá contané de n'avëi plu nia da fa con les stries, mo Sas songher pêl che àis ciafé la ria luna; gonot se ascognel sot na gran ciuria grijâ y ciara scur. "Ciodi patan la ria?" dij Sior Tita Alton te na poejia y prô dl consolé.

"Stries él pa te ciasa, te stala y de fora bel assà ciamò inciarch, inçé sce ales ne bala nia plu propi sot a te".

Sce chi da zacan é sta bogn da se dlibré dales stries miessén dí che chi da sëgn les á lasciades gní adalcherch. Sëgn n vëighen te Val bel assà de vigni corú che salta su y ju per chi coi y fej colates tla nëi. Per ater él pa inç Sassongher che se mostra d'invèr dagnara bel sarëgn y tler.

Zacan viôl su al alt te chi bi leé brumz o vèrc dles monts plu altes i dragons. Èi lasciâ ma so busc da ri têmp y jorâ sura l' paisc fora dlon spudàn fuch. Sëgn se la veghi da vigni sajon, y scialdi da bel têmp, èi jora çinamai ju tl paisc. Con les gran ares slargiades fora y dus codes de fum blanch o cuce arsasci inanter la jënt. Guai a chi che ruva te sues grifes!

Calfosch é per sua bela posizion inanter les monts y so bi prâ corris de nèi deventé n post de turismo, conesciû lonc y lerch y dér chirí, sid d'invèr che d'isté. Dl gran svilup de chësc paisc conta les cincanta ciases neves ch'é gnudes fates ti ultimi vint agn. Bel dan l' 1900 á l'Alpenverein de Bamberg lassc fa su les ciases de Boá, Pisciadú y Frara, mo sciori gnél inlaota ciámó puç.

Sce Jokl da Run á l' mirit de avëi fat su chisc rifugi y de avëi laoré fora trusc su per i crêp, á Sepl Kostner (Sepl Cajarin) l' mirit de avëi fat i laurz da tistler y de ester sté la pruma guida.

Intratàn la pruma gran vera él gnut fat l' stradon da Corvara a Calfosch y dô l' 1928 ciafâ Calfosch les prumes ciases neves per mët i sciori che revâ tres de plû adarlech. Dan la seconda vera fôvls ostaries con puç léc, sëgn n' él unesc mo plû granes y beles y n grum de garnis. L'ann 1946 él sté 4.082 arivi con 48.237 prejénzes te dut l' Comun de Corvara, mo l'ann 1957 fôvl 8.976 arivi con 68.937 prejénzes. Al dé daincu á ma Calfosch 1.500 léc y les prejénzes é 171.000. Calfosch é sëgn n post olá ch'an se vadagna sauri l' vire, mo insci ne n'ela pa dagnara stada.

L' dragon

Ostaria de Pecëi - Alb. Cappella

Colonisaziun de Calfosch

Calfosch vëgn dant l' prum iade ten documënt dl 1153; al fô na posesciun dl Vësco da Persenon y inscî él saurí da capí che i prumz colonisadurz sará gnuus dala val dl' Isarch. Ma disté condejövn i tirz te chësta mont, mo per podëi sté y ojoré i tirz inç in cajo de rî tämp se fajövn su les prumes čiajares y laorâ fora campagnes. I prumz mesc da čiajara fô: Curia in Roven (Run); Bonum, venú a Sančiana; Curtis cum ovilibus, venú al convënt de Neustift; Armentara, venú al ospedel da Persenon.

Col tämp restâ la jënt dut l'ann chiló y i lusc gnê tres de plû. I afitadins á plû tert podû compré l' luch dai patrons y deventé paurz y no ma fanç.

Da vedli documënc sâñ inçé canch' les čiases é gnudes fates su.

L' prum luch dl 1278 é Ruon, l' seconde é Sorarù dl 1296. Spo vëgnel Sorá 1366; Ruac 1471; Janin 1472; Josc 1478; Pecëi 1481; Calonia 1515; Topac y Longiarú 1551; Alton 1563; Lapoza y Čianacëi 1599; Ric, Sora-sorà (Čiasanöia), Costa, čiasa Bernard 1779; Cogolara 1780. Les dates de chëstes čiases vëgn dant tl liber de B. Richter - Santifaller Inoms di païsc ladins).

Les čiases fô impruma de lëgn, valgunes n pôn čiamó sëgn odëi y án spera che ales vëgnes conservades al païsc. I paurz messâ dér laurè y stracè per se tra l' vire, éi desfajô bosch per se fá de plû campagna. I čiamp fô n iade trec y gragn čiodí che an messâ vire de chël che chersciò. Arbëies, orde y faves y impermó dô l'ann 1816 inçé soni, ciafâvi per dutes sues fadies. Nia dut podôvi se salvé, čiodi che

Sun la nēi

i patrons di lusc se fajô dé intân dla ciausa: smalz, ciajó, čer, ...

L' Vësco da Persenon afitâ i so dërc a d'atri sciori nobili y insci é revé Calfosch sot ala jurisdiziun di Wolkenstein in Selva, mo l'ann 1828 él revé sot la signoria de Marô. In cajo de vera messâ i omi fa pert dles compagnies de Selva o de Redant. Tone, Jan y Franz Alton, Jan Batista Putz, Mane Piazza y Matio Schuen á tut pert ales veres contra i Franzeji y Bavareji al têmp de Napoleon. L'ann 1809, ai 3 de novità, él cianmai passé l' general franzeje Peyri con so soldas per Corvara, Calfosch y Gherdëna. Per chëstes veres á Calfosch fat serви y dé ju patùc da vir per duç i soldas che fô te chisc posç, per 185 rainesc y 63 coronas. Les veres ne portâ nia ma meseria, mo inçé de burtes maraties: la peste 1634, la variola 1810, l' colera 1835-40. De la vera dl 1866 sâñ che Franz Pittscheider da Janin é tomé tla batalia de Custoza. Tla gran vera dl 1914 él spo sté disc jogn che á ofrì la sua jona vita y te l'ultima vera n'él sté cinch.

No ma les cutes y les veres, mo gonot inçé l' bur têmp á fat peso-

cia y crudia la vita de nosc antenaç. Gonot á la broja y la témpesta desdrut oramai duta la racolta. L'ann 1882 ál de setember metù man da plovëi insci che l' cil foss davert, per edmes alalongia. Vigni pic rú s'è trasformé te na gran ega che ingrávâ ite les campagnes y desfajô strades y ponç; la bláva stê a let te chi ciam y ciarâ inanter les peres fora. I dags, constatá da na comissiun dl govern da Vienna, fô de 14.259 rainesc ma per l' pic païsc de Calfosch. Les smoies del 1915 che manaciâ l' païsc, se recorda nosc nenesc ciamò bel avisa y l' temporal da Gnissant dl 1966 che á desdrut la strada y metù tl prigo ciases y majons dla valada, mo ch'a oramai sconé Calfosch, se recordòn inçé nos.

LA DLIJIA

Pro či dlijia tocâ pa Calfosch? Da vedlamenter jê la jënt a Gufidaun a mëssa y inc ilô fôl la cortina. La voia dla festa piân demez da Calfosch y jê per Puz y nó per Frara, chësta mont fô corida de bosch y sënza tru; an revâ indô zruch l' dé do la festa. Tagn de nos fajess mo aldedaincu n té iade, sëgn che düç vëgn tan comic?

I vedli documénç dij che fina l'ann 1550 fô Calfosch pro la cura de Laiun y spo sot S. Cristina. Bel l'ann 1419 él gnut consagré la pruma picera dlijia in onur de San Vigile, mo perchël n'à Calfosch ciamó degun prô per tres. L'ann 1515 vëgnel fat su la calonia y l' corat Christian Stettner da Laiun mëna n prô a Calfosch. Dal 1550 al 1603 manciâl gonót i proi, al fô gonot padri sciampâ da convénç dla Talia, che fajô l' prô te nostra valada y chisc ne fô nia dagnara bëgn odûs dala jënt. L' Grof de Wolkenstein à nominé l' pater Hypolitus corat da Calfosch y ti à dé n toch

Les ciampanes da Calfosch

Familia da paur

**Francesch,
l' zipladù bel cuntënt.**

de pastura y n urt per vire, mo l'ann 1603, canche l' Vicare dl Vësco vëgn in visita pastorale, è Calfosch sënsa prô. Per miliöré les condiziuns de vita dl corat da Calfosch vëgn inlaota metù l'espositura de Corvara pro Calfosch y bel l'ann 1626 mëssen ingrandì y restauré la dlijia. Col decret dl 1668 vëgn Calfosch destaché da S. Cristina y metù sot la Plí de Fodom. Dal 1819 fina l' 1824 fej Calfosch finamai pert dla diazöse de Trënt. Impermó l'ann 1891 devënta Calfosch cu-ra y l'ann 1949 passel sot l' deca-nat de Badia.

La dlijia da Calfosch é de stile gotico y á trëi de bi altá dedicá

a San Vigile, San Ojöp y San Mi-chil. L'ann 1971 ân tut fora i doi pici altá y á lascé fá ite n bel fonz nú de plates de porfyr. L' bel ciampani, con la ciola sula piza, ciara contra les monts plu altes dl païsc y les cater ciampanes con só soné alt y tler dá testimonianza dla be-la fede de nusc antenaç, che palsatia picera cortina inciar dlijia ia.

Te chësta cortina él inc la pera che recorda l' plú gran benefatur dl lingaz ladin, l' professer dotur Giovani Batista Alton, nasciù ai 21. 11.1845 a Calfosch y mort a Rorai ai 3.4.1900. Al á dediché trep témper per studié y fa conësc ai atri nosc bel lingaz ladin.

Catarina Alton
y
Maria Alton

L' COMUN

Fina l'ann 1927 é Calfosch tres sté n comun sol; l' secrétér fô per l' plú l' maester dl païsc. Berba Batista Alton, maester y mone, á fat l' secrétér per 50 agn alalongia y á ciafé la medaia d'or.

L' comun de Calfosch á 199 ha. de pré da ciasa, 266,35 ha. de pré da mont, 356,23 ha. de bosch, 277,27 ha. de pastura, mo al á iné ciámó da dí dla pastura alta de Puez, 250 ha. y de Crespëna 317 ha. Iné Gherdëna á da dí dla mont alta, mo Calfosch á l' dërt de mené plú tirz te mont. Sun pastura podô zacàn mené vigni paür ma intàn de tirz. Vigni luch á l' dërt de intàn de guires. I dërc de pastura fô dër rigorusc y messâ gni osservá avisa; sëgn s'á dut n pu' modé y an fej n pu' inscì ch'an ó.

I prá da ciasa é scialdi bí, bëgn laurá fora y nia sfadius da lauré. Costa Borjada fô na ota corida de ciamp, sëgn nen vëighen pa plú. I

Vijo de Michil
y
Tone verc

Ciasa de Tita Alton

Berbora Posch y i scolari

prá di plans é i prá a pé dla mont de Frara. Dan ciant agn fôl chiló ciámó dut pastura y já che paurz di atri comuns condejô chiló tirz sénza avéi rejon, ân partí su chësc toch secondo les guires che un â y à fat prá adinfora. Te chisc prá él cotan de palú y tera da torf. Te tera ciafen ciámó lëgns bel intirz; ëi é sta coris da na smoia che anticaménter è gnuda jú de Frara.

I prá da mont é sun Frara o sura Calfosch ca, dan Sass Ciampac. Sun chisc prá èl dér bel sté, mo ëi é pa inée prigorusc, ciódí che trac é arç y vëgn fora sura i crëp jú. Oberbacher Vijo é chiló jut a brodors canch'él se chirì adum n pu' de fëgn per les ciores. Nosc paurz n'à mai schivé l' prigo, ëi á dagnara ciaré de dut y á bëgn stracé duta la vita per podëi vire. Al n fô finamai de chi che tolô l' ciapel da scoé adum i fostûs ju dles crëpes. Sun i prá da mont savôn pa bëgn iné da sla gode. Da séra s'abinnâ gonót trec adum a fa vic o a ciantè inciar la cialdira dal scarté. L' côl dl gran pré che ciara tan bel sura la valada fora, é un de chi

posc plú conesciùs; iló inciar n bel fuch ia stêvn a soné, balé y a sla conté. Vigni ann gnévl chiló fat segra da mont, che é zigú un di plú bi dis dla vita scëmpla y sfadiosa de nusc antenaç.

LA SCOLA

I documénç plú vedli che rajona dla scola é dl 1790 y 1794. Tla Schultabelle dl 1794 vëgn nominá 45 scolari dles vijianzes Sorá, Aruac, Althon y Lapoza. La pruma scola fô te na stua s'Alton, olache i prumz trëi maestri, Ujöp Alton, Mariangel Kostner y Paul Merza, fajô scola. Inciar l' 1845 gné fat permez ala calonia n local per la scola, che á duré fina l' 1897. In casc ann fô gnut fat su la scola neva. Incina l'ann 1952 él sté a Calfosch dagnara ma un n maester. Inc i scolari da Corvara á messé gní plú otes a Calfosch a scola, ciódí che ai fô sénza maester. L'ann 1952 él gnut arjigné na seconda class y dal 1971 él trëi maestri a Calfosch y i scolari é 53.

Per prum maester vëgnel recordé berba Ujöp Alton, l' vedel mone, che mëss avëi tigní scola bel dan l' 1784. Mariangel Kostner dess avëi tigní scola trec agn ala lungia; él mori l'ann 1861. Paul Mersa de Costa è nasciú l'ann 1806 y mort l'ann 1892. Chisc maestri à tigní scola tla čiasa che é de Pire Pitscheider d'Alton. Tla čiasa permez ala calonia à insigné fina l'ann 1862 Ujöp Alton, l' pere dl vedl mone Giovani Batista Alton. Spo à insigné so mut Giovani Batista, nominé berba Batista o berba mone. Al è nasciú l'ann 1845 y fô jut a studié, mo canche so fré fô mort, avel messé lascé. L'ann 1861 avel fat l' maester a La Plí de Fodom y dedô a Calfosch per 38 agn alalongia. Al fô

mone de dlijia, secréter de comun y cassir dla Cassa dl Sparagn, che é gnuda metuda su l'ann 1892. L'ann 1898 él jut in pension y él è mort l'ann 1919. So mut Filize á ma tigni n ann sol scola a Calfosch, él é revé a Rasen. Franzl (Sorarú) Oberbacher da Calfosch n'a nia fat scola a Calfosch, mo jun Marò. Do berba mone insignâ l' maester auxiliare Vigil Pescosta. Èl à insigné čina l'ann 1923 spo al messé lascé, cicdî che an à metû maestri taliagn. Intratàn i agn de vera fô gnut substituí da la jona Berbora Posch per 4 agn, dal 1914 al 1918. Chisc agn gnevl ince scolari da Pescosta a Calfosch a scola.

Angela Castlunger

Müjica da Calfosch

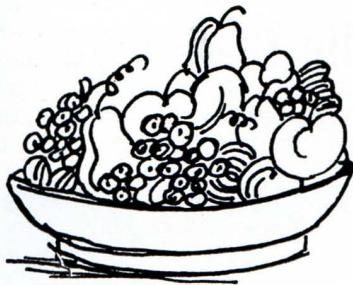
Sön munt de frara

"Osta popolaziun, siur umbolt, resta dagnora la medema. Ne vëgnel nia noté sö les nascites chilò?".

"Ehee, chël bëgn, mo vigni iade, ch'al nasc valgûgn, él n'jonn che scomparësc dal païsc".

"I à aldi, che les tritaries nanter Tone y Tita s'é pa impò finides. Ai mo sopoli l' ran de vera?".

"Noo, mo Tita".

L'Altonn.

Zacan dijôn: In s. Maria de setember él les vidunderes che va Vandoies a mëssa adora. An uress oramai di, che l'altonn metô man plü adora zacan. Aldédaincö vëigun ciámó d'otober vidunderes y gnanca püces. Sce an mëss constaté, che les aisciüdes vëgn plü tert y é dërcürtes y fréides, inscio pôn incé prësc di, che l'altonn n'à nia tan prescia da gni y al düra plü di. Bel da valgûgn agn, cun eceziun da l'ann passé, él sté de té beles sajuns da d'altonn, che an aldi jënt che dijô: l'altonn n'é nia plü burt co l'isté. Dis cialtc y plëgns de surëdl cun na inrosadüra tan bela da séra, che al pé, che i crëp metess man da verde y se scialdé da la ligrëza, denant che ai vëgnes stopà dala nëi frëida y crùdia.

Y impò él vëi, che les gran ambries scüres y lunges dl mëis de setember y ciámó plü d'otober, se mët a punsé y se fesc a trôc de nos laria löna. I dis vëgn tres plü cürtc, les nöts plü lunges y fréides. Les brojes copa l' vërt di prà y sù ciüf, i lëgns da fëia y i lerse s'inténj ciámó n iade cun i plü bì curusc, dal ghêl plü scraiënt al côce plü scûr, che se tol fora sciöche fûch

ties ambries scüres violetes di prà y di bosc. L' cialt di curusc ô ciámó scialdé l' frëit dles ambries.

Mo l'altonn porta i frûc de nosc laur. I ne laurun nia debann, sce la benedisciun dl Creadù é stada sura nosc laur y nostes fadies y nosc suiùs, sce la man de Di à accompagné nostra man da faldes y ferides. Guai a nosc laur, sce al n'é nia gnu fat sot al luminùs y l' cialt dla grazia de Di. Mo la bunté dl Creadù s'à indò lascé crësce da vire pur n invêr tan lunch, purchël s'injlenuns dan da so alté y idijun bel dilan de cör. Feter dötes les festes de dlijia da d'altonn se recorda la grandëza y bunté de Di pur la jënt.

L'altonn ô spo incé infurnì i altà dla uma dl cil cun la spaternöra tla man, che prëia pur l'umanité y spezialmënter pur chi fis, che la venerëia y la prëia y se rifugëia sot so mantel. La prozesciun da Rosare é üna dles plü beles y la corona é üna dles plü beles oraziuns, che porta uniun y amur tles families, y porta benedisciun y aiüt.

L'altonn é la sajun.
de gran benedisciun.

Giubileo de 50 agn dla fondaziun di Corp di Stüdafüch da La Ila 1925-1975

Ai 28 d' setember de chësc ann à complì l'UNIUN di Stüdafüch da LA ILA 50 agn d' vita. Te chësta gaujiun gnê spo inèe benedì la bela bandira nöia, tignida a bato dal jonn Sepl GRANRUAZ dl hotel Aurora, ch'ë gnüda arjignada da d'ël.

La manifestazion à scomencè la sabda dla vöia dla festa cun na fia-colada ti prà sólo tëmpla dl Sass d'LA CRUSC, olach'al fô gnü impié sö na bela luminaziun a record di 50 agn dla creaziun dl Corp di Stü-dafüch y stloptè dassan racheć. Intratan sonâ la banda da San Ciascian sot la direzioen de so bravo Capo, siur Vijo Frenademez.

L' dé dô, la domënia, gnê acom-pagnades dala banda les Uniuns di Stüdafüch cun sùs bandires te dli-jia ala S. Mëssa cun la bandira nöia di Stüdafüch da La Ila. L' cu-rat siur Franzl SOTTARA à recor-dè tla zerimonia l' significhé dla bandira, ch'ë simbol dl'unité, dla forza y dla fedelté al'ideal d' portè aiüt tla desgrazia secund l' prin-zip crestian de "amè Di y de daidé l' proscimo". Intratan la funziun ecclasiastica sonâ la banda i acordesc dla Mëssa de Hayden cun finëza y sentimënt. A zerimonia finida à spo vijité i omi-verdafüch y la jënt intresciada l' bel magasin nü ti Stü-dafüch, arjigné ca dal Comun pur l'ocaijun.

Dô 1 past dla festa tl' hotel Aurora, à scomencè la bela y intressanta sfilada, ch' fô gnüda daurida da 2 omi a čiaval in costüm y da 2 mi-tuns danfora cun la scrita:

50 agn STÜDAFÜCH - LA ILA

Les 4 bandes da S. Ciascian, da Badia, da La Val y da Marô acom-pagnâ les compagnia di Stüdafüch cun sùs bandires. Ultimi tl' cordeo fô la compagnia di Stüdafüch da LA ILA cun la bandira, la gücia cun i 2 fondadus: Cav. Siegfried GRANRUAZ y Cav. Franzl PIZZININI, l' čiar cun la vedla pumpa da zacan, n valgûgn "vedli" verda-füch, vistis cun la vedla mundur d'ann 1925 y i vedli comandanç.

Düč chi ch'â tut pert ala sfilada, s'â fermè tl' prè dlungia l' ho-

tel AURORA, olach'al fô l' podio cun les Autorités: l' président dia provinția di Corp Studafuch Max WIELAND, l'inspector distretual MAX REICHTER, l' Comandant de Zona Giuani DAPUNT, l' Comandant di Verdaruch de Mannheim, i signurz Umbolc de BADIA y de S. MARTIN, l' Vizeumbolt Dr. AGREITER, l' autur med. V. Frontull, l' autur E. Cazzolara, l' rev. Degan de BADIA siur MAJONI, i dui iondadus dl'Union di Studafuch da LA ILA y l' tot dla bandira.

L' prüm a tò la parora fô ste l' Comandant de Zona: "La benedesciun divina sólo bandira" - à-l oit "darà la forza y l' corasc al vigile de daidé l' proscimo, ch'è tochè dla desgrazia; al tolarà sö cun ligréza y responjabilité l' dover ch'ti è ste afidé. N ringraziament sinzir de düta la popolaziun y mi va a chèles personnes, che cun bria y sacrifici à punsè a mët sö l' Corp di Studafuch a LA ILA y s'à dediché al servis dla COMUNITE' pur l' tème de 50 agn alalungia: al Cav. Siegfried GRANRUAZ y al Cav. Franzl PIZZININI n bel diolan bëgnmerité.

"N gran reconescimënt mirita l' Comandant Franzl ROTTONARA pur l' bun laur vigilant, ch'à porté l'organisaziun di Studafuch da LA ILA a n livél ch' po, pur richëza de mesi cuntrafuch, pur prontëza de spirito y pur generoja dedizun al servis dla Comunité, mët chësta süa organisaziun di Studafuch da LA ILA a per de vign'atra bëgnorganisada".

"Inè a düc sü colaboradus y a düc sü omi-verdafuch sotmetüs, n bëgnmerité diolan y diolpai. Al jonn Sepl GRANRUAZ n diolan spezial de cör pur la gran spanora fata al' organisaziun di Studafuch".

Dô da d'ël à dit l' Comandant di Studafuch da LA ILA: "La festa

dla nostra Uniun di Studafuch me da l'ocajum de dì valgunes parores purladin ai Comandanc dles diverses Uniuns di Studafuch dla Valbadia y a nösc omi-verdafuch.

"Sce an pënsa al'importanza d' nosc laur, ne po-n fa a manco d'odei ite la nostra responjabilité; ch'un tut sö cun l' riscio ch' pësa sön les nostes sciabiles. Purchësc é-l nezesciario, ch'se daidun un cun l'ater, ch'se metun adüm pur avëi plö forza y curasc tles situaziuns de prigo te nösc intervénç cun l' tigni adüm, purciche l' uniun fej la forza".

"Un pur düc - düc pur un" è l'ater comandamënt dl' studafuch; nosc mistir damana sacrificio, sotmisiun y disciplina. Plö ch'la persona é istruida tl ciamp dla süa ativité y plö ch'ala conësc la validité de chësc prinzip.

"Nosc laur, udü sot chësc profil, cun l'intenziun d' portè aiüt a chi ch'e tocà dala desgrazia — anfat sce amich o nemich — odarà tres plö tla Uniun di Verdafuch n gran bëgn pur la sozieté umana, ch'sarà tres plö y plö stimada y onorada y aratada nezesciaria.

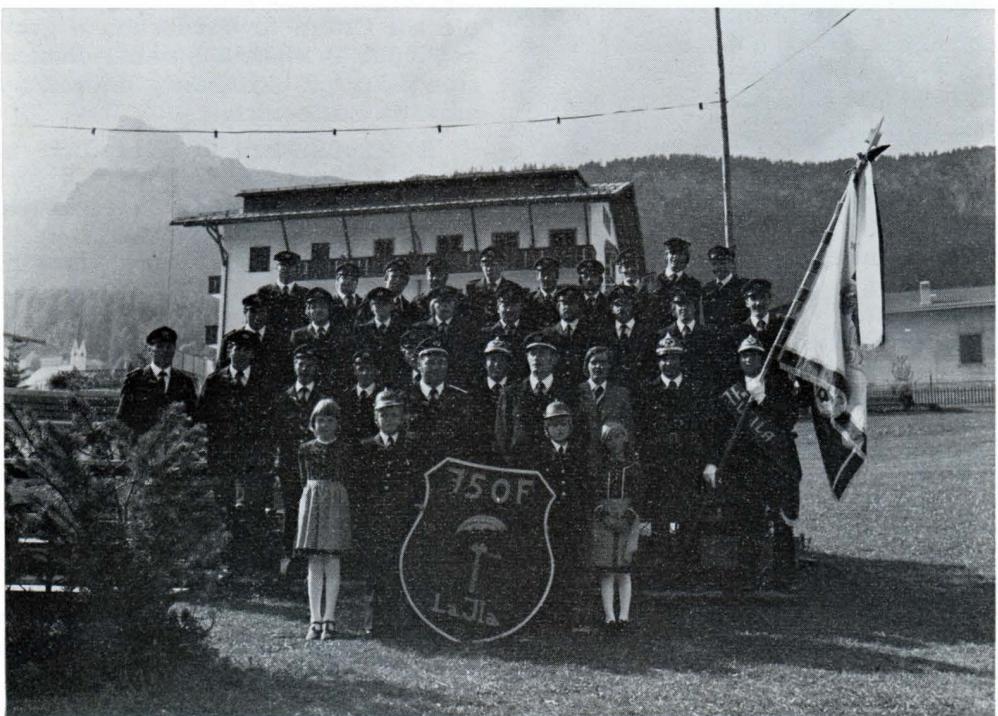
"Da Comandant di Studafuch da LA ILA ringraziài ciàmò düccanç chi ch'è chilò prejénè: Autorites, Comandanè y omi-verdafuch pur la gran bria mostrada t'chëst'ocajun, pur la disciplina y diligienza tl laur. N bel giolan ai Umbolc y Capifrazioni pur l'aiüt finanziario a nostra Uniun y n giolan particolar al "TOT" dla beliscima bandira, al jonn Sepl GRANRUAZ".

L'om-verdafuch Paul SURARU' à fat n cùrt rendicunt sön la creaziun y la stentada vita dl'Uniun tl tème di 50 agn passà, sön la formaziun y istruziun di omi scrièc al'Uniun, sön la bilanz y l'esistëenza y la mancanza de aparaç y mesiparafuch dl'Organisaziun.

L'Umbolt à ringrazié l' Coman-

I dui fondaturs

dant adüm ai omistüdafüch pur l' servisc y pur l' laur dejintrescè fat incina sëgn al bëgn dla Comunità y à impormetü l'aiüt dl' Comun pur les nezescitès y l' bun funzionamënt dl'Organisaziun.

L' Vizeumbolt à fat n' quader dl' attività dl secundo fondadù, Cav. Franzl PIZZININI, y l'à ringrazié a nom dles Autorites y dla popolazion, cun l'augüre de na vita lungia y ativa pur l' bëgn dla Comunità.

L'ultimo a rajonè é ste l' President provinzial, siur Max WIELAND, ch'à dit dl'importenza dl'Uniun, di doveri y dla responjabilité di omiverdafüch, ringrazian Autorites y omi pur l' laur ch'ai à fat y

ch'ai fej pur "UNUR de DII y pur aiüt al PROSCIMO".

Inultima é-l ste la premiaziun pur l' reconoscimënt dl' laur fat pur l'Uniun Stüdafüch tl tëmp d' mez secolo. I premià cun diplom y medaia d'OR é sta i dui fondadus dl' Uniun STÜDAFÜCH da LAILA: l' Cav. Siegfried GRANRUAZ y l' Cav. Franzl PIZZININI; cun diplom y medaia d'ARJÉNT l' Commandant Franzl ROTTONARA; cun diplom y medaia de BROM i vedli Comandanç.

La festa dl' giubileo de 50 agn dl'Uniun STÜDAFÜCH da LAILA s'â stlüt cun les parores de ringraziamënt dl' Comandant de ZONA.

F.P.

Sentenzes y matades

*Sön döes cosses pënsa dô:
Da olà vëgneste pa adalerch?
Olà este pa por rové?
Él sön chësta tera to alberch,
o ast val d'ater d'aspeté?
Pënsa sura y pënsa dô,
spo é döt to vire val de dërt.*

*Ci me scurtëia pa l' tëmp?
L' laur.
Ci fej pa l' tëmp tan lunch?
Lauré nia.
Ci porta pa debic?
Aspeté y pazienté.
Ci porta pa davagn?
Atira mët man.
Ci porta pa onur?
Savëi a se defëne.*

Joh. Wolfgang von Goethe

Dala mëssa novela de siur Pire Rubatscher ai 18.6.1917 sön Antermëia, tartàn
la pröma gran vera.
Ciamó in vita: Honnes Zingerle y Tome Frenner da S. Martin y Sepl de Fornela
(Hauptmann)

Da fa l' paur n'él nia tan sauri,
mo da fa l' scior sa vigni téc.

Püç sa, tan ch'an mëss savëi, pur
savëi ch'an sa püch.

N té berba (berba Doro sön Antermëia) dijô n iade: "Iö ne sun
mai ciamó ste püre da val maratia
y gnanca dales coies, mo i òsc m'ài
rot düc chi ch'i â. Les coies é da-
gnora jüdes dlungia ia; sc'al vëgn
mefo tla finada n coiùn a me cöie.
I òsc m'ài rot düc, mo püre ne sun-
si mai ste".

L' Grof mediëia

Al é ste laóta che l' Grof da Runch â n pü cané na té grofa da Desproch. Al l'à cuinada cína ite a Longega, mo can che ara â udü, sciöche l' ciastel da Runch cíarâ fo-ra, spo âra scassé jö l' stöp jö di cíalzà y é dada óta.

L' Grof sanbëgn ne pudô mine se lascé udëi in chël iade, zënza ri-scé de se ciafé n bel stlafun tla müsa.

Al se n'ê purchël sciampé a Burnech. Purdiert âl bel dadi lascé la grofa y al i scriô bel da n pez a na té jona da Pranzol. Dea che al é impò a Burnech, s'âl inçé cumpré

n pü de tinta da scri. Chëra pudôn dagnora adoré.

Da séra adora êl ruvé indò zruch a Longega y s'ê senté ite t'ustaria. Chë sort de capeles ne pudôl pa la-scé fora, chël foss pa sté massa n gran falé. Al les â pa massa in devozion. Ailò se fajôl pa atira daim-prò da alté y cíarâ sö cun gran ve-neraziun a chères ciandères sön chë scafa, tan di cína ch'al ciafâ ci ch'al chirí. Laprò âl cíamó na dërta sëi, na virtù che ne i falâ feter mai.

Pro chë mësa ia dô fur êl inçé sü cumpagns: Vijo, Franzl, Lois, Pire y Canzio. Pro n n'atra mësa

"Festa campestre" da zacàn sö Jù

él l' Simele, n mede lunc y lerch cunesciü.

L'Grof s'ê defata fat ia dlungia sü cumpagns y al gnô baié de vigni sort de patuc: de marcià, de tiers, de ciampaneles, de taies y de bréies, de talpines y de rozes y de n grüm d'autres cosses.

Tla finada va inçé l' baié söl medié. L' Grof à bele juté cotàn goti de chèl "sauremus" dô la crabata jô y al è bel scialdi incrabaté sö, tan dassën che la müsa jô tres plü debota y zénza lascé dô. Can che ara jô de medié, spo él inçé l' Simele che spizurâ les urëdles, mo di ne dijòl nia.

L' Grof savô da cunté sö n grüm de medejines cuntra n grüm de maraties. Da chè atra mësa ca aldìn bindecé l' Simele che dijò: "Al n'é degun mat".

Can che ara jô baiada de maraties, spo è dük che à val defet. Vijo à mé a na iama, Pire al cé, Lois s'â rot n dëit, a Franzl i duril l' vënter y inscio inant è mefo vignun che se n sinti invalgô, can da du man, can da sëra o da misdé o datrai inçé de nöt.

Les lamentanzes n'urô nia lascé dô, cina che Lois dijò: "De dük i mês él mefo impò i edli de punjin che fej l' maiù mé". Chèl él inçé valgûgn d'atri che messâ i lascéavarëi a Lois! Püch o tröp él dük che se n sinti da edli de punjin.

Na morvëia, che l' Grof à n iade n pü dé dô col baié, can che al ti n'ê tan dassën ai atri da cunté sö sùes maraties. Mo dér dì n'êl mine no bun da se tigni. Al ti scraia adoss a sù cumpagns y dij: "Ci? I edli de punjin? Chéra é bëgn la mëindra vëra. I edli de punjin sunsi bëgn inç iö bun de varì.

Lois lassura: "Ah no no, tan goñot che te i taies fora, tan gunót vëgni mefo indò".

L' Grof: "Ci? Nia varì i edli de punjin? A dük chilò pro chësta më-

sa i mëti pëinch n liter de vin, ch'i sun bun de tó demez vigni edl de punjin te n cürt tëmp. An liter a vignun i mëti pëinch, ch'i se toli demez a dük os, ch'i sëis chilò, usc edli de punjin tl tëmp de dui mi-nük".

Sëgn él inçé Canzio che alza la usc y dij: "I mëtun pëinch. L' Grof à indò massa scioldi. I sun cinch pro chësta mësa. Sce te es bun da fa sparì nüsc edli de punjin, spo ciastate da nos cin litri de vin y sceno mëssste tö se n paié cin litri".

L' Grof: "Ara vël".

Sëgn él spo un indò l'ater che cuntâ sö, olà ch'al à chisc edli de punjin. Un l'â söl pè a man ciampa, l'ater a man dërta, l'ater ciamò sot l' pè, l' quarto suraia y l' quinto söl runcëi.

"Bëgn, bëgn", mina spo l' Grof, ch'ara side spo. Mo üna na cundizioni mëssi se mëte. I m'à mefo dér incö cumpré les medejines cuntra i edli de punjin y i n'ô nia che vignun me feji dô, purchël n'ói ganca ch'i udëis mia medejina. Tl tëmp ch'i se feji sparì i edli de punjin, mëssëis stlü i edli, zénza ne feji nia! Èis capi"?

Canzio: "Sc'ara ne düra dér dì sce".

L' Grof: "No, no, mâ dui minük".

Spo êsi dük intenüs y ai metò man da se despié i cialzà y les cialzes. Chësta storia urô dük ciamò udëi fora.

L' Simele ia do chè atra mësa è instëss curiùs. Val de té n'âl mai ciamò udü.

Can che dük é stà pronti, dij l' Grof: "Stlü i edli"!

Dük cinch stlüj i edli. Te chèl tol l' Grof fora de sùa tascia la tinta, che al s'â cumpré a Burnech, intënsce ite la piza dl fazurel tla tinta y fej impara sòn vigni edl de punjin n bel tolche fosch. Can che al â albù ruvé, dijel: "Sëgn pudëis dauri i edli".

Chi cin cumpagns dauri cun gran morvëia sü edli y čiarà jö da sü pisc a udëi sciòche ara stô coi edli de punjin.

L' Grof lê sö impè y scraia: "Ségn n'ëis nia plü edli de punjin, mo de corf. Ciaredé mâ, tan bì fosc ch'ai é".

Chi cin compagns stô ailò, no sciòche de tai che é gnüs lëdi dai

edli de punjin, mo sciöche i punjins instësc.

Ci urôi pa fa? Al ne jovâ nia co pâié l' vin.

Mo l' Grof n'à nia plü podü se lascé udëi pur döes edemes alalunga.

L' Simele messâ oramai stlopé da rî y dijô: "N té mede n'él mai ciámó sté".

"Berba Jepèle, i sun inc' io ségn pro i ciantadùs. Cater iadi al'edema rovuns adöm a imparé da cianté. Spo cartunse, sogùn al pin-pon y boiun".

"Can vëgnel pa spo cianté?" damaña l' berba.

"Oh, söl iade da jì a ciasa".

Dui maridà se strita y l'ëra scraia: "Düç i eï é idioc".

"Düç no", dij vël, „al é inc' mituns vedli"!

Le paür y la cracia

Cösta storia, ch'i sun por se cunte, é belo suzedüda dan trec, trec agn.

Al vièa laóta sön Sopedàc dui paurs. Al pröm i dijéi Milio Rumpagüc y a l'ater Jepèle Tomastort. Önn y l'ater à na bela stala de tiers, de bel ciampopré, de bì lersc y pociôs te bosch y dui de stagni près da munt. A scora èsai jüs feter deboriada. Ai èa corsciüs sö adöm, fajèa les bertes deboriada, sciampâ deboriada, jèa a scora deboria-
da, jèa finamai deboriada pa i soldàs, deboriada a l'ostaria y deboria-
da ince te vera. Dla vera zruch n'èsai nia plü gnüs deboriada, dea che Jepèle Tomastort èa gnü pié y l'ater no. Jepèle èa roé porchël em-
pormó dui agn dô a ciasia, mo en

chël dé, che al roâ sön Sopedàc, i èa jü Milio Rumpagüc adencuntra y deboriada ài en chël dé trat sö na scimia tan grana, ch'ai n'à döes da mené y stracé a ciasia.

Entrami dui èa de bì jogn, bì roduné y gaièrc. Milio Rumpagüc à spo metü man da jì con Nane Taiastran y Jepèle Tomastort l'à dassën con Trinele dla Grançiasa.

N pér d'agn jéra mefo ensciö ennant, cina che önn y l'ater ciafâ la coia dal maridé. Mo co che chëra é stada, ne sàñ ciámó aldédancönia, che ennultima à Milio Rumpagüc maridé Trinele dla Grançiasa y Jepèle Tomastort menâ a l'alté Nane Taiastran. Dúc s'an fajèa de moryëia, mo ara èa mefo jüda ensciö.

Öna na cossa èa empò gnüda atra monter dô la noza de chisc dui, ai ne jèa nia plü deboriada. No ch'ai ne s'ess nia plü salüdé, mo al n'èa mefo nia plü che armonia da de-nant.

Jepèle Tomastort â dër n bel ciamp, olà che al metèa n ann scé, n ann no, siara y vigne iade gara-târa.

Al èa endò gnü l'ann da siara y belo d'isté empormetéra dër bun. Caranta o cincanta müdli se n'aspettâl. Al passâ i mensc y a mez agost èa la siara madüda. Con fanç y fan-celes jèa Jepèle a sojeré. Al èa bello en bel plajëi da i ciaré: dui metri alta, i spisc èa tan lunç co la palma dla man y bì plens. Le laur y les fadies èa païés. Cincantönn müdli n'àl dé ca. Tan bel rudunç ch'ai stèa chi cogói, desco i soldàs todësc, öna na ligna endò l'atra, ete ensom le ciamp cina fora ensom.

Jepèle Tomastort â na gran ligrëza con söa siara y te stöa dô céna. sonté sön ban da furn, dijél: "La siara é garatada, al é n plajëi. Sen la lasciunse en n'edema n pü a secé, spo la portunse te majun".

Vigni dé messâ Jepèle jì fora en ciamp a i ciaré a la siara y vigne iade cumpedâl i cogói. Bele le pröm dé i gnél enmont, ch'al ne n man-ćiass trëi. Mo sön tru da jì a ciasa se dijél: "I m'arà pa ben mâ falé".

L'ater dé jël endò fora en ciamp, al rodâ endò n pér de iadi ete y for-a y al ne n falâ belo cinch. Al fej ciámó n iade döta la roda dai cogói... al ne n falâ cinch! Döta la sëra punsâl dô, co che chëra podèa ester. La terza sëra êl ben mâ ciámó tres chi cinch co falâ. La quarta sëra ne n falâl set. Spo metél ben man da sospeté dassën.

Al i cuntâ la storia de morvëia a Milio Rumpagüc. Chël minâ: "Ci malan pô pa ester cösc. Al é desch'al foss le diau ia de dô".

Famëis de munt

Jepèle: "Cösta ne sunse bun da capi".

Milio: "Tu foss bel curiûs".

La sëra dô ne n falâl nö cogói. Cösta jèa massa ennant. Jepèle Tomastort se fej da sëra tert iayfora te so ciamp de siara y s'ascogn dô n té cogól. Ores y ores passâ zonza che val sozedess. Modecheltàn él en leo co sciampa danlò dlungia ia y spo él endò döt chit. Endò aspettel dio alalungia zonza che val s'armeress. Jepèle â belo fat le cunt da s'an jì, can che al alda ciarpodenn adalerch na porsona. Al se tén ete le flé y ciara dô chël cogól ia. Al ne n ven ònn adalerch con na té gran cracia sön le spiné. Al ven tres plü damprò.

Te chël él la lòna co ciara danter i nii fora y al le conësc. Chë porsona dla cracia ciara encerch y lascia spo jö la cracia bel dlungia él y mët man da ciarié chi cogói dlungia, òna na mana endò l'atra, cina ch'al n'à na bela gran ciaria. Spo la liëiel bel toch y va sot ete por se mosoré les braciadures.

Te chël slaiha Jepèle bel chitamonter adalerch y se ponn ete por ciaria.

Le lère ô loé sö con söa bela ciaria, mo ara i é massa posoëia. Al proa dui o trëi iadi y le quarto iade él bun, mo al tira cristuns, ch'an ess aldi cion metri danciarà.

An alda ch'al dij: "De bela siara y de bona siara... mo ci malan él pa, ch'ara é tan posoëia ensnet!".

Sön chëra él Jepèle co tira n scraiun y dij: "Sen sai ben inëe iu, ci malan ch'al é, co mo tol la siara. I èa bel inëe iu curiüs. Sen porta mâ ennent; cösta cracia messtepa

ciámó mo porté a ciasa, con me la-prò".

Sc'al foss sté dé, fossel propio sté n bel cader da odëi. Le lère cri-stâ desch'al ess le monn sön söes sciabiles y Jepèle scraiâ tres de plü: "Mâ ennent, Milio Rumpagüc, ma ennent, paur dla cracia posoëia... sen sunse ben gñü lassora, ci malan co mo tolèa la siarama ennent, Milio Rumpagüc.... encö jun-se ciámó n iade deboriada, spo sa-ràra ben fora....".

A Sopedàc él n gröm de jont co aspetâ le paür dla cracia. Ai à al-dì scraienn y ea loës pur odëi chël cader tan de morvëia. Can che Milio Rumpagüc à podü lascé la gracia con Jepèle Tomastort, se n'él sciampé enmalora y pur trëi mensc ne l'àn nia plü odü a Sopedàc.

Mituns, mituns, lascede po mâ la siara dai atri bel en pêsc, zonza ven la cracia tan posoëia !

Tröc agn dô la gran vera

Insciö se devertîn zacan magari plü co sëgn

Vedl famei de Rit - zacan

Chor da S. Martin dan 30 agn

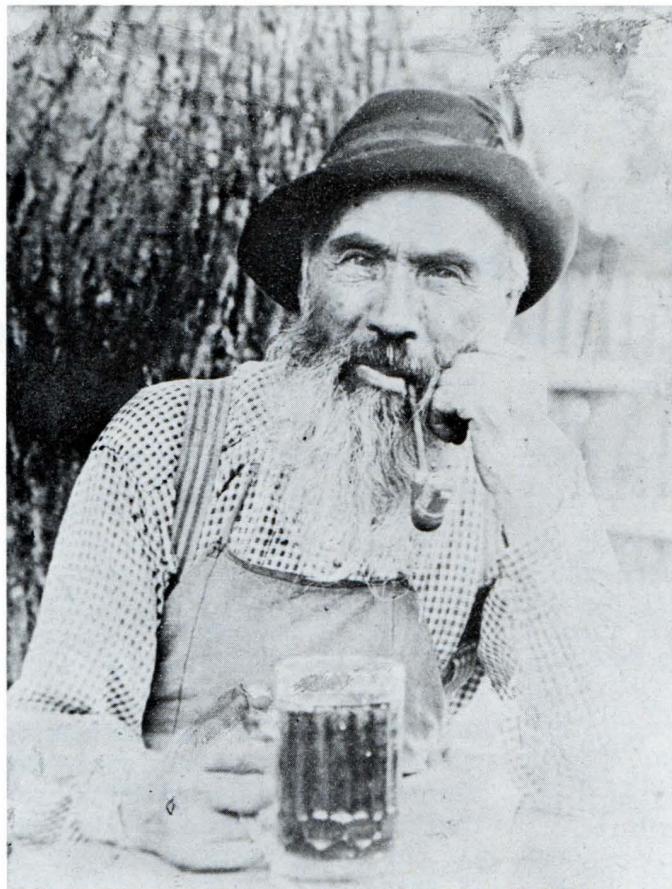
N om messâ vigni sëra jì n pü a l'osteria y ara capitâ bëgn dër go-nót, ch'al ciariâ stort y ruvâ a čia-sa cun na piomba o cun n n'ater-tier.

Na sëra urôl mefo inče indò jì fora y al â tut la vertura de jì al chino. Vëra n'urô bëgn no l' lascé jì y vël ne zedô nia, čina che vë-ra dij de jì impara al chino. Chël n'âl indò vël nia ion. Ara jô strita-da ia y ca, čina che sanbëgn vël messâ dé dô y vëra jô impara.

Tratàn l' chino se n'él sciampé fora vël y ia t'ustaria a se n bëire n teghel. Can che l' chino ê ruvé, vâra a s'l chirì, s'l ciafa y l' stracia a čiasa.

Söl iade da jì a čiasa incunti n jendarm, che i scraia adoss a chël püre cosce: "Či, bele indò cun na scimia a čiasa!".

L'om s'ój ia da söa fomena, fej na müsa dër da soz y dij: "Eco, ne t'l'ai dit, che te dôs ste a čiasa"!

Buna la bira
can che an à sëi

"Tan oressste pa avëi, Tio? Dui miliuns o döes fies?".

"Döes fies", dij Tio.

"Ciudi pa?".

"Ciudi che, sc'i à dui miliuns, spo n'oressi ciamó dui y spo ciamó dui y magari ciamó dui, mo sc'i à töes döes fies, spo n'ài assà".

"Mies condolianzes!".

"Ciudi pa?".

"Ciudi che mia fomena à cumpré na pilicia nöia".

"Y spo?".

"Mia fomena va induman a ciafé tüa fomena!".

Tan tröc se sintiss plü felici, sc'ai se cümernass dles cosses di atri tan co dles sües.

"Ciudi mëssi da dagnora te tignì te na orëdla, can ch'i te bajì", damanâ Ursula a so cavalier nü.

Vël: "Prëi tan bel, no ester desenada, ciudi che da na té ocajiun m'él n iade gnü mancia l' tacuin".

"Irma, n'urest nia deventé mia fomena?".

"Mo èi che te ne dijes! Ne sast nia damì?".

"Hee, chiel bëgn, mo chëra ne m'ô nia".

L'INVÉR.

L' certl dla vita y l' certl dl'ann
mëss taché adöm, sce an ô che döt
vais bun.

La festa de Gnisant se disc, che
pro tröc s'él rot chësc certl, mo n
dé o l'ater mëssera suzede pro düc
y vignun. Mâ l' spirito va inant y
ne se ferma nia pur düta l'eternité.
Ast lauré bun l'aisciüda, l'isté y l'al-
tonn, spo pôl y dessel gnì la palsa.

Laora cina ch'al é dé, ciudi che
al vëgn la nöt, olà che te ne pôs
nia plü lauré, inscio stal scrit tan
dërt tla Scritüra dles scritüres.

La tera prodüsc, fesc nasce y crë-
sce, mo al vëgn y al mëss gnì l'in-
vèr, che lascia palsé. Al toma la nëi
y cür la natüra sot a so bel mantel
blanch. La jënt se tira daite, scial-
da la stüa y s'abina adüm y se chir
y s' la cunta. Insciö él dërt!

Aldédaincò é ince l'invèr deventé
plü vi söi prà y söles muntes y
dlunch incérch. Cun schi y cun liö-
ses y vigni sort de traghëc se tirun
ia l' témpr tan lunch dla sajun tan
fréida. Vigni sajun à so bel y sües
atrazius, spezialmënter pur la jënt
jona, che n'é nia buna de sté chita
són banch da fur.

L'invèr porta ince la plü bela fe-
sta d'amur, l' Nadé cun sües beles
usanzes; la festa, olà ch'i se sin-
tiun düc indò pici sciöche chël gran
Dì, che à tut nosta forma pur se
fa gragn.

Mo can che al vëgn Nadé, pun-
suns indò cun speranza, che i dis
mët indò man da crësce y jì contra
l'aisciüda.

L' témpr y sües regules

*Sc'al é frëit l' mëis de jené,
bun cialt sarà l'isté.*

* * *

*Da dlacia y da nëi l' mëis de forà,
l'isté dër lunch y cialt sarà.*

*Sce l'otober porta dlacia y nëi,
spo mancera de iener, chël é da savëi.*

* * *

*Sce Gnisant é bun y tlér,
é dër sigü l'invèr daimprò.*

* * *

*Plü alta ch'ar'é la nëi,
plü gran ch'al vëgn l' trafëi.*

La Cöra dles animes tla Val Badia

encer le 1347

Cösc documont fat jö i disc püch a chi co nen é nia bogn a le lí; mo al i disc trep a chi co á la pazionza dal stüdié plü avisa.

Tignit sö vegnel tal archivio de calonia a La Plí de Mareo y é ön dai plü vedli co conta val — almanco — de ches dlijies co ea laota te nüsc paisc. Al é gnü scrit tla Francia a Avignon y sotescrit dal papa Clemente VI (1342-1352) ai 6 d' aori dal 1347. Dla storia dla dlijia sâñ che papesc è stés demez da Roma ad Avignon dal 1305 al 1375. Le documont latin con le "Siegel" papale scialdi rüné è scrit sö na pel de biescia (cunciada dan garber). Le vocal "U" é bel depony porta na pilora de S. Maria incè deponta a man. Na té pel cunciada y adorada da scriti porta l' ennom de pergamina.

La pergamina donca met man con les parores: Universis Sanctae Matris ecclie filiis y ó di: a düc i fis dla dlijia, Oma santa".

L' indulionza de 40 dis a les 6 dlijies da laota.

Le papa scrit: "I s' audun che la dlijia dla jont de santa Maria "de Marebio" (sesta ligna), la dlijia "Sa Villi" (Al Plan) y la dlijia "Sa Martini de (S. Martin de graus), la dlijia "Sa Jacobi de ladia Gayris (Badia), la dlijia "Sae Katrine de courera" (Corvara) y "Sa Petri de lina" (Rina), "Brixinai dioc",

vegni gonot vijitades da jont co les tigni al alt desch'al alda y che i catolizi cristiagn les venereie.

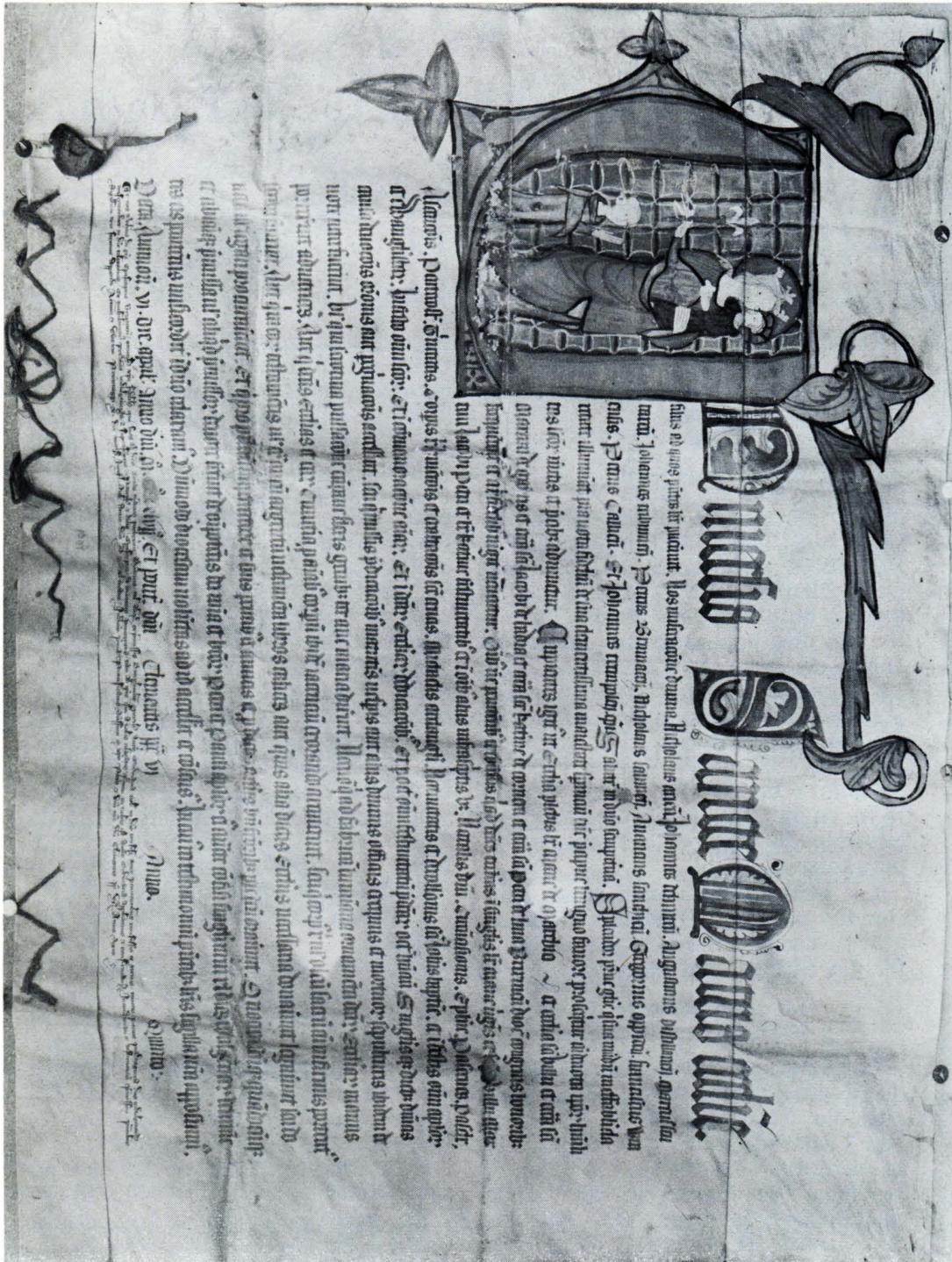
A düc chi co fej penitonza, se pisseia y va ete te cöstes dlijies a faraziu tratan i ofizi; a chi co laóra por cöstes dlijies y les deida con patüç d'or, d'arjont, con paramontes, ornamonè, con ere y con val d'ater; a chi co i lascia endò val da ierpè, a chi co preia por les armes de chi moré sopelis tles cortines dlungia; a chi co va en toch empara con le preo, canche al i porta la Santa o l' Ere sant ai amarés; a chi co s' enjlena jö y disc 3 Aimaries can che la ciampana sona l'anmaria da sera; a chi co va te cöstes dlijies por sanç i vegnel conzedü por la misericordia de Chelbeldio onnipotent y con l' autorité dai apostoli san Pire y san Paul na endulionza de 40 dis"...

Can ven pa cösta endulionza conzedöda?

"... en Nadé, Nanü, santa Bonia, Vendres sanç, Pasca Palsacrusc (Assonza), Pasca de mà, Antlés, en la festa dla Consacraziun (segra), en les 2 festes dla santa Crusc, en san Michiel, le dé che san Jan Batista è nasciü y mort, dötes les festes dai apostoli y evangelisc".

Ci podunse pa emparé döt da cösc documont?

Da cösc scrit tan vedl podunse tó fora dér trep por la storia de nostra valada.

1) Laota ea la "dlijia oma" de döta la valada a La Pli de Mareo. En lo èle inçè belo ön o plü prei y döta la jont de chel païsc adöm rajéa fora na plonia (= parrocchia = Pfarre) "ecclesia plebis". Tai atri 5 païsc vegnel mat nominè na dlijia y so patrozinio. D'Antermeia, da Lungiarü, da La Val, da La Ila, da San Ciascian y da Colfosch ne vegnel anunzié nia. Sânben chisc ultimi païsc nen à nianca ciamò na dlijia no. Te cöstes dlijiea i capolagn o le ploàn da La Pli les domenies y les festes gonôt a di la santa Messa, a de i Sacramonc y Sacramontai. Der treç agn a la lungia é i morç de döta la valada gniùs sopelis a La Pli. L' ann 1622 edl ste a La Pli nia manco co 115 soplötöres... nia püces de piçi mituns.

A bato gnea i piçi portès a La Pli dio de dó che val païsc à ciafè en preo.

Badia s' à destaché da la "dlijia oma" con le ciafè enstesa en preo o corat l' ann 1449, san Martin l' ann 1576 y Rina l' ann 1676. Da cöstes cöres s'è spo destacades y gnödes bones da sé enstesses a mangi en preo les atres dlijies ladines - badiotes. Le ploàn da La Pli à dio a la lungia albü le dërt da se "fié" ete tal laur de chi prei y de chi païsc, co mesâ de jö vigne ann entant a la calogna de Mareo. Le secundo de dles crusc mesâ cöstes cöres inçè jì vigne ann a La Pli en prozesciun.

2) Te cösc document veigan, che la jont gnea enviada a daidé söes dlijies con de vigne sort de aiüç. Por cösc ciafâ la jont na indulionza: cösc ò di che al i gnea lajé dô

entan de castighi por i piçès fac y pordonê. La jont ladina á dagnora daidé söes dlijies y sü prei. Podun ben di che Chelbeldio l'á "paiada y la paia" con i avei dé tan de prei y mognans ai païsc de nosta valade. Ciamò sen ofrec la jont ladina treç miliuns vigne ann por dlijies, calonies y prei. Ara ofriará ciamò de plü, sce nos prei i metundant vigne ann i cunç dla dlijia a la jont co á le dert de sei ci che al ven fat con sü scioldi, con söes ofertes.

3) La pergamina baia de festes, olà co an podea davagnè na endulionza, Feter dötes cöstes festes nominares ea laota festes de prezet. Al sà de morveia che al ne vendit nia dles festes de santa Maria, dla festa dal patrozinio dai païsc, de Gnißant, de sant'Ojep. La dlijia à baraté jö y barata jö vigne tant les festes de prezet.

4) Jun mat inçè ciamò aldedancö en toch empara con i prei, can che ai porta la Santa te na ciasa... almanco can che san anadun! Acompagnè Chelbeldio é dagnora val de gran.

5) L' indulionza por les Aimaries can che ai sona. Al ven mat baiè dal sonè l'anmaria da sera. Ara é pa enjö. Da sonè l'anmaria da sera ân motü man defata dô le 1200. Dô le 1400 ân motü man a sonè inçè les dodesc da misdë, y empormò dal 1550 ca ensö sonun l'anmaria inçè da doman. Sciode che nostes ciampanes tan consagrades messa scutè da doman adora, dea che ares destabilba chi co nen é mai bogn a jì a dormì con les iarines da sera!

Ciantun dles curiosités

CIAMPANES

La ciampana plö vedla dl monn fô gnüda ciafada sö da Sir Austen Henry Layard (1817-1894) tl palaz babilonesc da Nimrod. An crëi ch'ala sides gnüda fata zirca l'ann 100 dan Gejù Crist.

La plö vedla ciampana dla Germania é la "Lulus-Glocke" ch'à na eté de passa 900 agn. Ala é tacada sö tl ciampani dlungia la rovina dl convënt de Bad Hersfeld a Hessen. L'Abt Meginher l'à lasciada corè l'ann 1059 da n'atra ciampana ciamò plö vedla y l'à batida col'inom "San Lulus". Ala à la forma d' na condla y vëgn sonada üna na óta al'ann, al dé dla mort dl Sant, ch'é ste l fondadù dl vedl convënt de Hersfeld. San Lulus fô ste n scolar de San Bonifaz.

La ciampana plö pesoçia dl monn é la "Zar Kolokol" tla cité de Mosca y ne n'é mai gnüda sonada. Canch'ala fô gnüda corada l'ann 1733 y dô gni metüda tl ciampani dla Ivan - Catedral dl 1735, avla rot les cordes-tirantes d'acià y tla tomada ia pur tera s'êl rot fora n gran toch. Dal 1â36 é-la da odëi tl Kremlin. So pëis é de 196 tonelades, l'altëza de metri 5,80, y so diameter de metri 6,90.

La ciampana plö pesoçia dl monn ch'vëgn sonada col movimënt (armöta ia y ca) cun i colp dl pantoncél (mazó), pësa ma 25 tonelades; al é la "Kaiserglocke" tl dom da Köln.

Mo la ciampana plö grana dl monn ch'vëgn sonada col movimënt de ia y ca (a distesa), y la ciampana di "Tomà" de dütes les veres y de dütes les naziuns dl monn, nominada MARIA DOLENS. Ala é stada ideada dal prô rovere-

tan Don Antonio ROSSARO y é stada corada 3 ôtes: a Trënt ai 30-10-1924; a Verona ai 13-6-1939; a Castelnovo nei Monti ai 1-10-1964. Benedida é-la gnüda a Roma dal papa S.S. Paolo VI ai 30-10-1965. L brom dla ciampana é chël di canuns, ofri dales naziuns ch'à tut pert ala prüma vera mondial. Ala é gnüda metüda sö tla localité Miravalle, tla zona "sacra" de Rorëi (Rovereto), dlungia l'Ossario de Casteldante. Vigni dé da sëra sona la ciampana pur recodè i TOMÀ de dütes les veres y de dütes les naziuns dl monn.

So pëis é de quintai 226,39, chël dl pantoncél (mazó) q 6,00 y 1 ciüch dla ciampana pësa q 103; l'altëza é de metri 3,36, diameter de metri 3,21.

Na picera ciampana dal' "angonia" dal pëis de 100 kg col medieje de 1515 y che ne vëgn nia plö adorada, é tacada sö tl ciampani da LA ILA. Ala é restada sora t'so post pur via de süa gran eté, canch'les atres 3 süs sorus à messè gnì das des jö al guern intratan la prüma vera. Ala à na burta form y n burton y purchël gnê-la sonada ala mort d'na persona.

BERBES

La berba plö lungia ch'à mai fat plö bel n'müs d'n'ël, é stada propriété dl franzese Jules DUMONT, nasciü dl 1856. Dô na misuraziun dl'ann 1911 fô-la tan lungia in zentimetri, che l'ann à dis: 365 cm.

L capitano, consiadù y umbolt dla cité Braunau, Hans STEININGER, à messè mori da na desgracia pur gauja de süa lungia berba de 207 zentimetri. Al s'à pestè la sura a gnì jö pur stiga, fô tomè y s'à rot l'oss dl col.

Chëstes respetables mesüres fô surpassades de tröp da Richard LATTER a Kent t'l'Inghiltera (1831-1914). Sùa berba dess avëi albü la fantastica lunghëza de oramai 550 centimetri, mo sù contemporagn dubitâ bëgn dassën dla mesüra d'na berba tan lungia desproporzionada.

Inèce 1 vedl feur d'Altin da LA ILA, Jambatista RINNA (1841-1912) portâ na berba lungia plö de 1 meter, ch'al s'ascognò sot 1 corpet ite pur ne s'la roviné y acioch'ala ne ti stess te tru o ne s'la borjess nia, deperpo ch'al batô 1 fer cöc y lorënt söl ancügn. Al sonn tler dles batüdes dl martel accompagnâ-l na čiantia da bun y espert laurant ch'ël fô.

No ma 1 müs groo d'tröc ëi portâ gonot na berba pur sëgn de virilité, de superiorité o de bravüra, mo inèce val persona dl "gentil sesso" se porvâ a fa "bél" 1 müs fin y delicat cun s'lascè crësc la berba, sides pur parüda de mascolinité o magari pur atres gaujes. Insciö dess avëi portè 1 müs d'Janice DEVERE, nasciüda dl 1842 tl Kentuchy (USA) na berba ch'mesurâ la resptable lunghëza de 36 centimetri.

BIRA - PIR

L plö gran crigl dala bira dl monn fô da odëi sön la Herbstmesse de Frankfurt dl 1966; al contigni 32 litri de bira.

L record, d'éster i plö gragn consumadus dl monn de bira, speta dal 1974 ai todësc. Cun 145 litri pro cé y ann à-i sburlé i cechi y slovachi (144 litri) y i belgi (140 litri) al secundo y al terzo post. Tl paraisc dla bira dla Bundesrepublik é-le l'91% d'omi y l'68% dles èles de mesagn, d'regolarz y d'gragn consumadus de bira. L'cost d'chësta boànda di todësc vëgn calcolè sön 12 miliardesc de march al'ann.

La plö vedla bira de Deutschland é gnüda ala lüm cun laurz de scavi

sot 1 čiastél Alzey y va zruch al tämp dl'imparadù romano Costantino inciar l'ann 350 dô Gejù Crist. Mo purater, la storia dla bira é tröp plö vedla. Bél 7000 dan G.Cr. savô i babiloneji da arjigné na sort d'birra, sciöch'an à pudü capì da óles de cóp ciafades sö, che servì pur fa sacrificizi a sùs divinités.

ORES PUR LA MESURA DL TEMP

La plö vedla ora mecanica é stada fabricada l'ann 725 tla China.

L'ora plö vedla che va čiamò al dé daincö é l'ora de čiampani dl dom de Dijon dl'ann 1383 y chëla dla catedral de Salisbury, ch'é gnüda fata l'ann 1386.

La plö gran ora de čiampani ch'bat les ores alt sura i tèc dles čiases dla cité de Graz (tl Steiermark), é bel stada fata l'ann 1561; dl 1712 fò'l gnü arjigné la plata di zifri nöia, che mesüra 5,4 metri.

L'ora plö prezioja y plö complicada é chëla dl Rathaus de Copenhagen, nominada "Olsen - Uhr". Ala é costruida da plö de 14.000 pertes t'n tämp lunch de 10 agn. L'ergo dla balanza dl mecanism se mör tan plan che, dô i cunç dl injinir che l'à costruida, adorla 25.700 agn (!!) pur fa na óta sora; chësc é l' mecanism plö pëigher ch'é mai ste costrui.

L'ora plö grana d'Europa é stada da odëi l'ann 1959 al mercé dles electro-mascines a Londra. L'diameter musüra zirca 18 metri, l zagher dai menüç 9 metri y se spostëia inant 90 centimetri pur menüt.

La plö gran'ora astronomica dl monn é da ciafè tl čiampani dl dom dla cité de Messina, ch'é gnü fabriché al tämp di Normanni dl 1098. L'ora mostra les figüres dles stères, i moviménç dla lüna (fasi lunari), les cater sajuns dl'ann, i 7 dis dl'edma y les 24 ores dl dé,

düt intorónn inciar i zifri dl'ora ia sôla plata. La plata dai zifri à n diameter de 3 metri. Les figüres ch'roda inciaria, vëgn mötes da niamanco de 60 becrimotorz. L gran machinario d'chést'ora-gigant fô gnü metü tla čiamena dl čiampanì l'ann 1933.

L'ora che va plö avisa dl monn y ch'sëgna cun la plö alta prezijiun l temp, é n'ora "da brac". Chësta é fata de n cristal de quarz ch'vegn metü in vibraziun electronicamenter (cun 2.359.296 vibraziuns pro secund), che regolëia l'movimënt dl' ora. Ala po defarënzié tl temp al-plö de un n secund al mëis dal cronometer dla marina. La "Megä-quartz" (insciö vëgnela nominada) vëgn costruida da na fabrich dla Svizra.

MONËDES

Les plö piceres monëdes dl monn é les "Stecknadelkopf" monëdes d'or dl'India dl Süd dl 1800. L pëis de na te picera monëda é de 65 miligram; la plö pesocia dl monn é inveze la 10 Dolar-Kupfermünze dl Svezia dl'an 1659 col pëis de 19,7 Kg.

Les plö vedles monëdes ch'an à pudü ciafè y de chëles ch'an à pudü conësc na prezija eté, é les "starter" dla Lydia, fates d'na lega d'or y arjënt, sot al re Gyges (685 - 652 dan G.Cr.) dl'Asia Minore (al dé daincö Turchia), olach'ales gnê comrades. L'or nia corè, nominé "Spatten-Gold" dla CHou-Dinastia vëgn datè dai numismatici sön zirca 770 agn dan G.Cr.

CRONICH

Indò él passé n'ann, l'ann 1975. Dér in cürt uruns ciaré zruch tl'ann passé y recordé i aveniménè plü importanç, che é suzedüs te nota bela valada.

Co é pa ste l' témpe? Nosta vita chilò da nos é tan dependënta dal témpe, ch'i urun porté chëstes notizies danperfora.

Tl'ann 1975 puduns zenz'ater di, che l' témpe é ste dér bun. Ci che à falé l' plü l'invèr passé, é stada la nëi. Al è veramënter na preziosité, mo cun düt ch'al falâ chësta preziosité, mëssuns di, che i furesti n'à impò nia falé. Al n'è gnü assà y ai é inçè stà di, tan di cina che ai à podü udëi chë gran tröpa nëi

che é gnuða l'edema santa y spezialmënter in Pasca y in lònesc de Pasca. Al nuvô dis alalungia zénza lascé dô y al ne n fajô jö tanta, che tl'alta Val Badia pudoi ne n mosoré dai 100 cina ai 130 cm. Cinamai da S. Martin jö n'él da 60-70 cm. Sön chësta nëi él ciámó gnuð scialdi frëit y purchël àra tignì dër di d'isté fora.

L'aisciöda é stada, sciöche feter vign'ann, frëida y frësca cina de jügn fora. Chilò da nos éra feter vign'ann inscio cun les aisciödes. Cina che i dis ne fej la óta, ne vëgnel nia cialt chilò da nos.

L'isté é ste tan bun, che düc pô ester cunténè. Al n'é mai ste chël dër gran cialt, sciöch'al alda da ester d'isté, mo impò mëssuns di, che al à lascé fa y ch'al à buté. Ci che é ste da tumëi chësc isté, chël è l' tonn. Sön tan de munts àl dé jö y copé tiers. Ia in Gherdëna àl cinamai copé n té müt. Fora Al Plan àl, laóta d'isté tert, dé jö pur la majun d'Andram sön Costa y l'à impiada y ara é vardüda jö cun döt l' fëgn laite, inscio ch'al é ste dër n gran dann. Pur furtüna ésun stà bun da se paré l' füch da les atres ciases. N té iade é jënt bëgn da mené piécé: döt isté ài lauré y scintiné y fat fadies zénza fin y tl fat de na picia mes'ora é döt desdrüt. Pur furtüna, ch'al é inè aldédaincö ciámó de buna jënt, che dëida fora y inè l'assigurazion é pur dërt tröp. L' tëmp é ste spezialmënter dër bun pur chi da munt; ai a pudü se fa ite de bun fëgn.

L'altonn é ste dër bel cina a mez novëmber, olà che al à spo fat jö bindebò tröpa nëi, dai 40 ai 80 cm tla Val Badia, y al é gnuð tröp frëit lassura y à porté l'invèr te n iade, l'invèr cun dötes sùes qualités. Inè sce la sajun da d'invèr mët imformó man te n mëis, oramai l'invèr é fat.

Inè la sanité é stada generalmënter buna tla valada. Al é bëgn ste, sciöche vign'ann, coies chilò o ailò, mo in gran pert él sté sanité. A mez otöber él mefo salté fora la salmonellose tl spitol da Burnech y al é ste inè val caji tla valada da noté, spezialmënter a Rina, olà che al pê, che na té picia creatüra side morta da chësta maratia.

Chël pôn zenz'ater noté, che les coies se lascia sinti aldédaincö cutàn plü gonót; l'monn se moscëda tan snel y tan dassën incò, che al é inè les maraties che roda de plü y plü debota.

Furesti él ste bel assà d'invèr y inè d'isté. Al é madér chël, ch'i ne sun mai cis cunténè y che tan tröpa nosta jënt sà d'aministré dër mal chi scioldi ch'ai tira ite tan sauri. Sc'i gnissun n bel dé n pü castià, ne fossel pa de morvëia!! Spezialmënter suns tan püch riconoscënè a chël che se lascia avëi tan de bugn témpos.

Tla valada él inè gnuð fat te chësc ann passé diversces opere pubbliche o ingrandides, sciöche scoline, scores, strades, cundütes dl'ega, iluminaziuns pubbliche, fognadöres y d'atres cosses.

Chësc ann sperun de ruvé la gran scora d'Al Plan. Spezialmënter da nominé éle la gran cundüta dl'ega a S. Martin, che è bel stada aspetada da tröc agn. An tol l'ega daite a les Cialdires (t' Lungiarü) y l' tëmp à tan lascé fa da d'altonn, che ara é jüda da ruvé fora impara cina a S. Martin. Inè la iluminaziun nöia i plesc dër a la jënt.

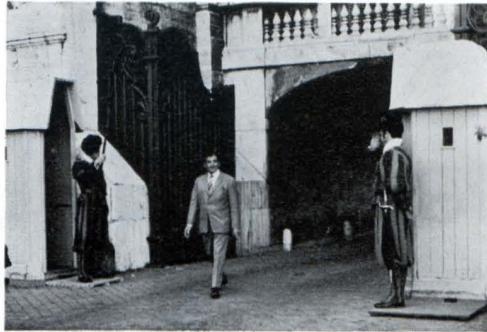
L' Calënder ladin i dij n bel dilan a düc canç, chi che se dà jö y laora pur l' bëgn pubblich, che porta desigü dagnora furtüna ala popolazion.

Pro les gran desgrazies che é suzedüdes chësc ann tla valada, él inè da nominé che in lònesc de Pasca da duman él vardü jö l' gran

hotel "La Perla" a Corvara. Co che l' füch é gnü sö, ne sàñ, crëi iö, ćiamó aldédaincö nia. Döes jones che è ailò a survì, é mortes tl füch y al n'é ste n grüm de feris.

Un di plü gragn avenimënc, y pur nos cristiagn dla valada, desigü l' plü gran è stada la beatificaziun de nosc compaejàn siur Ujöp da Oies, l' gran y sant misionar dla China. Chësta beatificaziun é stada fata dal Papa a Roma ai 19. d'otober 1975. Pur chësta ocajiun é jüs a Roma zirca 400 ladins dla Val Badia y tröc gherdënes y a düc i àl salpü na funziun de doreja, ch'ai ne se desmentierà mai plü.

N unr spezial vâl sanbëgn a chi de Badia, olà che siur Ujöp è na sciü. Purchèl ài inç inauguré na statua a P. Freinademetz y l'à metüda a veneraziun de düc söl pice alté. Chi da S. Martin à inç fat festa ai 12. de novëmber 1975 a P. Freinademetz y ai à inauguré na bela gran pitüra, olà ch'al vëgn mostré P. Freinademetz sciöche caplan da S. Martin cun mituns dl païsc. La bela tofla resta tacada sö te dili jia da S. Martin. Ara é gnüda depënta da Lois Irsara. La statua de P. Freinademetz sön Badia é stada ziplada da Otto Irsara.

N ladin a Roma

L'ann passé él inçe ste feter te dötes les cöres dla valada les mi sciuns popolares y la vijita pastora la da pert dl vësco dla diozeje.

De düt l' bëgn ch'un podü avëi tl'ann 1975, dijuns n dilan de cör a Chëlbeldei y a düc i benefaturs.

Y spo, cun l'inom de Di juns in dò tl'ann nü, che é l'ann 1976. Ci ch'al porta, ne savuns nia ćiamó, mo i s'aodun un cun l'ater düt l' bun pur l' corp, pur l' spirit y pur l'anima.

Tan tröp stal inçe a nosta buna [orenté, sciöche l'ann nü à da deventé.

L' Calënder ladin

bun Nadé

y bun Ann!

Danfora cun la technich

GOLF

E. SIMMA

Bornech - tel. 85473 / 85307

Venüda cun servisc al client

Botega spezialisada pur:

BESCE — BIANCHERIA

DECHEZ DE LANA

LEĆ DE PLÖMA

DÜT PUR DE PICI MITUNS

L'impiant plö modern pur puzenè la plöma.

La botëga spezialisada pur Hotì, Ostaries y Restauranç —
pur Hotì y Pensiuns spezialcondiziuns

Eccel-Dacorona

BALSAN

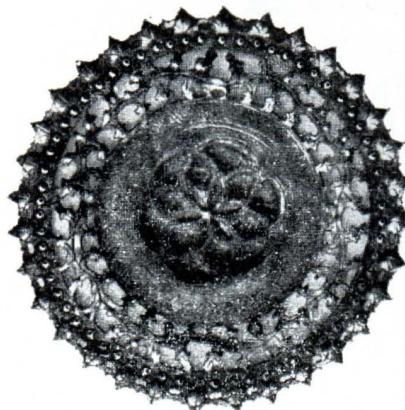
Tel. 47 7 77

- nieselad
Lauben/Portici 26

Milio Castlunger y mituns

S. MARTIN

Tel. 53.119

Fesc laur de fer batü a man por
ćiases privates, hoti y botëghes;
feriades de finestra y de porta,
crusc da mort, de bel patük por in-
fornì la ćiasi y por scincundes.
Fesc inće cadreies y d'atres massa-
ries de fer por paurs.

stampa ria

presel
a. giovanazzi

balsan - strada castel mareccio 3 - tel. 41192

IMMOBILIARS

CUMPRA Y VENN

"Rudiferia,,

PORSENU' — Strada Roma (Condomin Zentral) nr. 1

Tel. (0472) 22 3 45 — Casella Postale nr. 64

**Stamparia PRESEL - Strada Castel Mareccio, 3
Balsan - Tel. 41192**

Cassa de Sparagn dla Provinzia da Balsan

fondada dl 1854

L'Istitut Monetar de Südtirol
con l' gran survisc de banca:
pur nos n'è degun problem monetar massa
pice y apéna un problem massa gran.

Al vëgn
dé cunsëi da meter
ia scioldi
dé n gran fit sòi
scioldi metüs te
cassa
impresté scioldi sön
mosüra
impresté scioldi
ai paurs y pur d'atri
scopi
impresté scioldi
con hipoteca
impresté scioldi
por fabriché

Ara à
survisc por l' comerz
con i stati foresti
scechs pur iadi
chertes de scechs
por l'Europa
la organisaziun
de iadi
TOURDOLOMITE

Damanede purchel in próma
la Cassa de Sparagn,
can che ara va de tusc scioldi.

L' tru dala filiala plü dainprò n'è nia lunch:
Os ciafeis la Cassa de Sparagn
37 iadi tl Südtirol.

CASSA DE SPARAGN DLA PROVINZIA DA BALSAN

Aministraziun y Direziun Generala a Balsan,
Strada dla Cassa de Sparagn 12/b
Agenzies a Balsan, Maran y Bornech
y 34 filiales
te dütes les perts dla provinzie